

8252 N1390
Վ. ՍՆԵԳԻՐԵՎ

ԿՈՎԿԱՍՑԱՆ
ԿԱՐՄՐԱԴԻՐՈՇ
ԲԱՆԱԿԸ

БИБЛИОТЕКА
ИНСТИТУТА
ВОСТОКОВЕДЕНИЯ
Ленинградского
СССР

355

U-64

«ԶԱԿԿՆԻԳԱ»

1928 N534
1 MAR 2010

U
C22421

Բ. Գ. Կ. Բ.-ի X տարեդարձի տոնակատարության Հանձնա-
խումբ՝ Ս. Ս. Ֆ. Հ. Գարժկավին կից

355

Պրոֆեսորներ բոլոր յերկրների, միացե՛ք!

U-64

Վ. ՍՆԵԳԻՐԵՎ

ԿՈՎ ԿԱՍՅԱՆ
ԿԱՐՄՐԱԴՐՈՇ
ԲԱՆԱԿԸ

БИБЛИОТЕКА
ИНСТИТУТА
ПОСТРОЕНИЯ
Академия Наук
СССР

«ԶԱԿԿՆԻԳԱ»

1 AUG 2013

40.504

В. Снегирев
Кавказская Краснознаменная
Армия
«З А К К Н И Г А»

ԿԱՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԸ ՊՐՈԼԵՏԱՐԱԿԱՆ ԴԻԿՏԱՏՈՒՐԱՅԻ ՍՈՒՐՆ Ե

1917 թվականի նոյեմբերին Ռուսաստանի բան-
վորներն ու գյուղացիները կոմմունիստական կուսակ-
ցության ղեկավարությամբ տապալեցին բուրժուա-
զիայի իշխանությունը և հիմնեցին վողջ յերկրագնդի
վրա առաջին պրոլետարական պետությունը: Բանվոր-
ներն ու գյուղացիները դարձան տեր ու տնօրեն Սոր-
հրդային պետության մեջ. նրանց ձեռքն անցան՝ ամ-
բողջ հողը, գործարանները, բանկերը, հաղորդակցու-
թյան ճանապարհները:

Ռուսաստանի այդ հեղափոխությունը սկիզբն էր
համաշխարհային պրոլետարական հեղափոխության,
վորը պետք է վոչնչացնի բուրժուազիայի իշխանու-
թյունը վողջ յերկրագնդի վրա և վորից հետո աշխա-
տավոր մարդկությունը, ազատագրված բուրժուազիայի
ձնշումից, կկառուցե աշխատանքի թագավորությունը,
կոմմունիստական հասարակությունը:

Հասկանալի չէ՝ ուսական բուրժուազիան, վորը
հեղափոխությունից հետո զրկվեց թե՛ իշխանությու-
նից, թե՛ հափշտակությամբ իր ձեռք բերած հարստու-
թյուններից, չէր կարող հաշտվել պրոլետարական հե-
ղաշջման հետ և սկսեց կատաղաբար կռիվ մղել իշ-
խանության գլուխն անցած բանվորների ու գյուղա-
ցիների դեմ: Համաշխարհային բուրժուազիան, լավ

57037-66

ըմբռնելով, վոր պրոլետարական հեղափոխությունը Ռուսաստանում նշանակում է ամբողջ բուրժուական աշխարհի կորստյան սկիզբը, ոգնության հասավ ուսական բուրժիազիային՝ թե փողով, թե զորքերով և թե ամեն տեսակ ռազմամթերքով։ Սկսվեց բանվորների ու գյուղացիների համար ծանր կռիվ՝ հանուն աշխատավորների իշխանության գոյության իրավունքի։ Կռիվը պարզապես անհավասար էր, մի կողմից հանդես յեկան լավ կրթված, ցարական կարգապահությամբ մարզված, մինչև ատամները զինված, պատերազմին ընտելացած սպիտակ գվարդիական, յերբեմն ամբողջապես սպաներից կազմված վաշտեր։ Համաշխարհային բուրժուազիայի վողջ ոգնությունը նրանց կողմն էր։ Բոլոր զորեղները, բոլոր զիտնականները, բոլոր նշանավորները սև վոհմակով զուրս յեկան բանվորների ու գյուղացիների դեմ։ Մյուս կողմից յերիտասարդ, դեռ ևս չամրապնդված, անփորձ Խորհրդային իշխանություններ և նրա կազմակերպած աշխատավորները, վորոնք դեռ հնարավորություն չունեին՝ սովորելու վնչ պետությունը կառավարելու գործը, վնչ էլ պատերազմական արվեստը։ Վորտեղով անցնում էին համաշխարհային իմպերիալիզմի կողմից պաշտպանված սպիտակ գվարդիական վաշտերը, աշտեղ հողը կրկին անցնում էր կալվածատիրոջը, կապիտալիստը նորից իր ձեռքն էր առնում գործաբանները։ Հազարավոր կախաղաններ էին շինվում ան քաղաքներում, ուր հաստատվում էր բուրժուազիայի իշխանությունը։

Թվում էր, թե աշխատավորության թշնամիների սև վոհմակով նորից յուր ձեռքը կձգի իշխանությունը

ու յերկար տարիներ կհաստատի յուր տիրապետությունը Ռուսաստանում։ Բայց այդ չեւ կարող տեղի ունենալ։ Հաղթող պրոլետարիատը Կոմմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ հսկայական աշխատանք կատարեց սոցիալիստական հայրենիքի պաշտպանության գործում և իր լուրջ ստեղծագործական ույթերը առաջ քաշեց՝ կազմակերպելու յուր Բանվորա-Գյուղացիական Կարմիր Բանակը։

Խորհրդային իշխանության առաջին զինված ույթերը—Կարմիր-գվարդիական վաշտերը հաջողությամբ կռվում էին սպիտակ-գվարդիականների դեմ ան ժամանակ, յերբ պրոլետարական հեղաշրջումից ցնցված հակահեղափոխության ույթերն ևս դեռ բավականաչափ կազմակերպված չէին։ Կարմիր Գվարդիան պրոլետարական հեղափոխության առաջին զենքն էր, մի զենք, վորը բավական ծանր հարված հասցրեց սպիտակ-գվարդիականներին։

Բայց այն չափով, վորչափ համաշխարհային բուրժուազիայի հովանավորության տակ հետզհետե ավելի ու ավելի էին կազմակերպվում հակա-հեղափոխության ույթերը, Կարմիր Գվարդիան հետզհետե ավելի քիչ էր ընդունակ դառնում հուսալի պահապանը լինելու պրոլետարական պետության։

Առանց ամրակուռ կարգապահության, առանց մեկ հրամանատարության, վորը կարողանար հմուտ կերպով ընտրել հակառակորդի ան տեղերը, վորոնց պետք լինեւ հարվածել ամբողջ ուժով,— Կարմիր Գվարդիան իր բովանդակ հերոսությամբ հանդերձ չեւ կարող լուծել պրոլետարական հեղափոխության նվաճումների պահպանման պատասխանատու խնդիրը։

Յեւ Սորհրդային իշխանությունը սպիտակ-գվար-գիւականների հարվածների տակ, թնդանութների վո-րտաի ու գնդացիների ճարճատյունի տակ սկսեց ստեղծել կանոնաւոր Կարմիր Բանակ, կազմակերպե-լով ու վերածելով այն կանոնավոր ռազմական միա-վորների, վորոնք ընդունակ էին դիմադրել բանվոր-ների ու գյուղացիների զաղանացած թշնամիների տեխնիկային և փորձառությանը: Բանվոր զասակար-գըն ու գյուղացիությունը Բանակի շարքերը ղրկեցին իրենց լավագոյն զավակներին, Կոմմունիստական կուսակցությունը Բանակին տվաւ յուր լավագոյն ուժերը, վորոնք շաղկապեցին Կարմիր-Բանակային զանգվածները և կազմեցին նրանցից այն պողպատե պատը, վորին զարնվելով փշրվեցին հայրենի ու հա-մաշխարհային բուրժուազիայի սվինները: Յերկարատե քաղաքացիական պատերազմը, վոր տեղի ունեցաւ Ռուսաստանում 18—20 թվականներին, միշտ հաղ-թությամբ չէր վերջանում Սորհրդային Ռուսաստանի աշխատավորների համար: Ավելի վաղ ու լավ կազմա-կերպված սպիտակ-գվարդիան, ոգտագործելով վողջ համաշխարհային բուրժուազիայի հարյուրամյա փոր-ճաությունը, շատ անգամ ամենածանր հարվածներն էր հասցնում մատղաշ Կարմիր Բանակին: Շատ արյու-նոտ զոհեր տվին աշխատավորները իրենց կատաղի թշնամիներին հաղթել սովորելուց և ռազմական փոր-ճաություն ձեռք բերելուց առաջ: Հատկապես ծանր էր այն, վոր մատղաշ Բանվոր-Գյուղացիական Կարմիր Բանակը չէր կարողանում մի անգամից ստանալ յուր սեփական հրամանատարների կազմը, վոր մոտ լինեւր Կարմիր-Բանակային զանգվածին իր հայացքներով,

վոր տաներ յուր հետեից այդ զանգվածներին, վոգեո-րեր նրանց ու մղեր դեպի հեղափոխական սխրագոր-ծության: Սորհրդային իշխանությունը գրավեց ու առաջ քաշեց վորպես հրամանատարներ ցարական բա-նակի նախկին սպաներին, վորոնք փորձված էին պա-տերազմական գործում: Այդ զինվորական մասնագետ-ների ուժերը հարկ յեղածին պես ոգտագործելու հա-մար՝ Սորհրդային իշխանությունը զորամասերում նը-շանակեց բանվորների ու գյուղացիների յուր լավա-գոյն զավակներին—զինվորական կոմիսարներին: Այդ կոմիսարներն աշալուրջ կերպով հետևում էին, վոր զինվորական մասնագետներն իրենց գիտությունն ոգտագործեն հոգուտ բանվորների ու գյուղացի-ների գործի: Նրանք նույնպես, հենվելով բանակում կազմակերպված կոմմունիստական բՆիշների վրա, տանում էին ամենորյա լայն աշխատանք՝ բացատրե-լու բանվորների ու գյուղացիների պարտականությունն այդ ծանր կռվի մեջ, վորը պետք էր մղել քաղցի, ցրտի, ընդհանուր ավերածության պայմաններում, վորն առաջ էր չեկել համաշխարհային և քաղաքա-ցիական պատերազմի շնորհիվ:

Լինում էին դեպքեր, յերբ հրավիրված մասնա-գետները չէին արդարացնում այն վստահությունը, վոր ցույց էր տալիս նրանց Սորհրդային իշխանու-թյունը, և Կարմիր Բանակի մասերը զավաճանորեն հանձնում էին թշնամիներին: Բայց նրանց մեծ մասը իր ուժերի և գիտության չափով ծառայում էր բան-վորների ու գյուղացիների գործին: Շատերն իրենց մահվամբ հաստատեցին իրենց հավատարմությունը աշխատավորների գործին: Բացի այդ, բանակի կազ-

մակերպման հենց առաջին օրերից խորհրդային իշխանությունը ձեռք առավ բոլոր միջոցները՝ ստեղծելու համար իր սեփական բանվորա-գյուղացիական հրամանատարներին կազմեր: Հին բանակի հազարավոր նախկին զինվորներ, յենթասպաներ և նույնիսկ Բանակում յերբեք չծառայած բանվորներ ու գյուղացիներ անցնում էին Կարմիր Բանակի մասերի գլուխը և լիովին հաջողությամբ ղեկավարում նրանց ռազմական գործողությունները: Կարճատև դաժնածացներն շտապ կարգով բանվորներին ու գյուղացիներին պատրաստում էին հրամանատարներ: Այդպիսով Կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ, պրոլետարիատի շահախով, Բանվորա-Գյուղացիական Կարմիր Բանակն ստեղծեց յուր սեփական հրամանատարների կազմը և սովորեց հաղթել իր թշնամիներին: Բացի ռազմական աշխատանքից, Կարմիր Բանակը բնակչության մեջ տանում էր համառ բացատրական աշխատանք, վորը հնարավորություն էր տալիս ըմբռնելու, թե ում կողմն է ճշմարտությունը: Պետք է ընդ սմին նշել նաև, վոր սպիտակ-գվարդիական բանակները վատ ագիտատորներ չէին հոգուտ խորհրդային իշխանության այն տեղերում, ուր նրանք թեկուզ կարճ ժամանակով հաստատում էին իրենց տիրապետությունը: Գեներալի և կալվածատիրոջ մտրակի տակ ճաշակելով կյանքի դառնությունները, աշխատավոր բնակչությունը ընդ միշտ թշնամի էր դառնում սպիտակ իշխանությանը: Այսպես ուրեմն, Կարմիր Բանակը, սպիտակ-գվարդիական զորքերի մասերին հասցրած իր ծանր ռազմական հարվածները շահկապելով անընդհատ տարվող քաղաքական և լուսա-

վորության աշխատանքի հետ, փշրեց սպիտակ-գվարդիական զինված ողակը, ջախջախեց ճերմակ զորքերի անթիվ հրոսակներին և հաստատեց վողջ յերկրագնդի մի վեցերորդի վրա խորհուրդների Կարմիր դրոշակը: Չոգնեցին՝ վոչ սպիտակ-գվարդիականների հին փորձառությունը, վոչ էլ համաշխարհային բուրժուազիայի հզոր ոժանդակությունը: Բոլորին ջախջախեց, ամեն ինչ խորտակեց Կարմիր Բանակի յերկաթե ձեռքը:

Ահա թե ինչո՞ւ ամենայն իրավամբ կարելի չէ Կարմիր Բանակը կոչել պրոլետարական գեկտատուրայի սուրը: Ահա թե ինչո՞ւ յերբեք չեն մոռանա խորհրդային Միության և վողջ աշխարհի աշխատավորները հերոսական Կարմիր Բանակի սխրագործությունները:

Բանվորա-Գյուղացիական Կարմիր Բանակի փառապանծ վաշտերից մեկի, Կովկասյան Կարմրադրոշ Բանակի, նրա պատմության ու կյանքի մասին և պատմվում այս գրքույկի մեջ:

XI-րդ ԲԱՆԱԿԻ ԿՈՒՎԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒ- ՅՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Անդրկովկասի աշխատավորները լավ են ճանաչում Կովկասյան Կարմրադրոշ բանակը: Հազարավոր թերերով կապված են նրանք այդ բանակի հետ ամենորոյա աշխատանքի մեջ: Գիտեն նրա գործերն ու մատուցած ծառայութիւնները խորհրդային իշխանութիւնը հաստատելու գործում: Հեղափոխական ցույցերի ժամանակ շատ անգամ են կանոնավոր շարքերով անցել կարմիր-բանակային զորասլուները՝ խառնված Անդրկովկասյան բանվորների ու գյուղացիների կանոնավոր շարքերի հետ:

Բայց տակաւին ամենքը չգիտեն մեր բանակի, վորպես խորհրդային Միութեան բանվորա-գյուղացիական միասնական Կարմիր բանակի փառապանծ վաշտերից մեկի հերոսական պատմութիւնը: Մինչդեռ Կովկասյան Կարմրադրոշ բանակի ռազմական պատմութիւնը խիստ հետաքրքիր է և ուսանելի: Խորհրդային Միութեան բանվորներն ու գյուղացիները, վորոնք կռւում էին Կովկասյան Կարմրադրոշ բանակի շարքերում, յերեան բերին այնպիսի սխրագործութիւններ, այնպիսի անձնազոհ հերոսութիւն, այնպիսի ծանր զրկանքներ կրեցին աշխատանքի բարորութեան համար, վոր բանակի պատմութիւնը պետք

է խմանա յուրանշնչութիւն վեք, ով իր ուժերը ներածին չափ նպաստում է խորհրդային Միութեան սոցիալիստական շինարարութեանը:

Կովկասյան Կարմրադրոշ բանակը յուր սկիզբն առել է Հյուսիսային Կովկասում 1918 թվականին:

Դա այն ժամանակն էր, յերբ առաջին անգամ Հյուսիսային Կովկասում կազմակերպվեց մատղաշ խորհրդային իշխանութիւնը: Պրոլետարական հեղաշրջումը, վորը տապալեց բուրժուազիայի իշխանութիւնը կենտրոնական Ռուսաստանում, սպիտակ-գվարդիականների զանգվածները շարտեց ծայրամասերը—Դոնի շրջանը, Կուբանը, Տերեկի շրջանը: Այդ կողմերը փախած սպիտակ-գվարդիականները գտան իրենց համար բարենաջող պայմաններ: Հարուստ կազակութիւնը, վոր ցարական ռեժիմի որոք ոգտվում էր մի շարք առանձնաշնորհներէից, հակառակ էր տրամադրված խորհրդային իշխանութեան դեմ: Խորհրդային իշխանութեան ներկայացուցիչների յերբեմն անշնորհ գործողութիւնները դժգոհների բանակն էին նետում նաև միջակ կազակութիւնը: Բացի այդ, Հյուսիսային Կովկասում ապրում էին նաև վոչ կազակներ, այսպես կոչված յեկվորներ, վորոնք չէին ոգտվում վոչ մի արտոնութիւնէից, և վորոնց հարաբերութիւնը այդ պատճառով էլ վաղ ժամանակներէից թշնամական էր հարուստ կազակութեան հետ:

Համաշխարհային պատերազմի վախճանը Կովկասյան ճակատում, Հյուսիսային Կովկաս նետեց հեղափոխականորեն տրամադրված զինվորների ու կազակների մեծ զանգվածներ, այլ և խորհրդային իշխանութեան յերգվյալ թշնամի բազմաթիւ սպիտակ-գվար-

դիական սպաներ: Հյուսիսային Կովկասում Խորհրդային իշխանության առաջին կազմակերպողն, ի հարկե, խոշոր քաղաքների պրոլետարիատն եր. այսինքն Բոստովի (Դոնի վրա), Գրոզնու, Կրասնոդարի, Նովորոսիյսկի, Ստավրոպոլի: Այդպիսով 1918 թվականին Հյուսիսային Կովկասում մենք տեսնում ենք յերկու թշնամի բանակներ: Մի կողմից՝ խորհուրդների կազմակերպված պրոլետարիատը, և նրա շուրջը յեկվորների, այլև յերիտասարդ կազակության ու զինվորների զանգվածները, վորոնք յեկել եյին համաշխարհային պատերազմի ճակատից: Կոմմունիստական կուսակցության մտքերը, Խորհրդային իշխանության գործողությունները նրանց հասկանալի եյին, նրանց սրտին մոտիկ: Մյուս կողմից՝ նրանց դեմ կանգնած եյին սպիտակ-գվարդիական կազակները—գոռբաները, Ռուսաստանի բոլոր կողմերից փախած սպիտակ-գվարդիական սպաները, խոշոր քաղաքների բուրժուազիան և գերմանական բռնազրավող (окупацион) զնդերը: Հասկանալի չե, վոր այդ թշնամի բանակների միջև հենց մի անգամից սկսվեց անողոք պատերազմ: Այդ պատերազմում սպիտակ-գվարդիան ուներ այն առավելությունը, վոր նա կազմակերպված եր թեև վոչ մեծ, բայց ամբողջով մարտական կանոնավոր վաշտերի մեջ՝ փորձված հրամանատարությամբ: Սպիտակ-գրարդիական վաշտերից միքանիսն ամբողջապես բաղկացած եյին հին սպաներից, վորոնք մահվան չափ առում եյին Խորհրդային իշխանությունը: Գազանային ատելությունը դեպի աշխատավորները՝ միացած ռազմական մեծ փորձառության հետ՝ այդ վաշտերը սպառնալից եր դարձնում Խորհրդային իշխանության վաշ-

տերի դեմ մղած կռիվներում: Խորհրդային զորքերը թվով գերազանց եյին, բայց նրանք կազմակերպվածության տեսակետից շատ յետ եյին սպիտակ-գվարդիականների համեմատությամբ: Նրանք ներկայացնում եյին մի զանգված առանձին-առանձին պարտիզանական վաշտերի, վորոնք բոլորովին կապված չեյին միմիանց հետ և չեյին յենթարկվում մեկ հրամանատարության: Բացի դրանից, այդ վաշտերն ունեյին ահագին սալաշարքեր, վորոնց հետ մեկտեղ շարժվում եյին կովոդների ընտանիքները, վորովհետև նրանց տանը թողնելը կնշանակեր դատապարտել նրանց անկասկած տանջալից մահվան: Հաղթված սպիտակ գվարդիան զազանաբար եր վարվում մարտիկների և իրենց ընտանիքների հետ: Բայց այնուամենայնիվ այդ անշատ վաշտերը՝ համակված հեղափոխական վոգեկորությամբ՝ հաճախ ծանր հարվածներ եյին հասցնում սպիտակ-գվարդիականներին:

Շատ անգամ ամբակուռ սպայական զնդերը փախուստի եյին դիմում հեղափոխական վաշտերի ծանր հարվածների տակ: Բորբոքված կռիվների մեջ մի շարք քաղաքներ, խոշոր ստանիցաներ ու յերկաթուղային կայարաններ ձեռք ձեռք եյին անցնում: Հեղափոխական կովի կազմակերպողն ու վոգեկորողը, ինչպես ամենուրեք Ռուսաստանում, Հյուսիսային Կովկասում ևս Կոմմունիստական կուսակցությունն եր: Կուսակցության Հյուսիսային Կովկասի Յերկրային Կոմիտեոը շատ լավ եր հասկանում, վոր սպիտակ-գվարդիականների դեմ մղվող կովի հաջողության համար անհրաժեշտ ե բոլոր անշատ վաշտերի միացումը: Ուստի և մենք տեսնում ենք, թե ինչպես մեծ դժվարությամբ

անջատ վաշտերից, հակառակ առանձին հրամանատարները ընդդիմադրութեան, սկսում ե ձեռնադրվել տասնմեկերորդ բանակը, վորն այժմ հայտնի յե ամենքին Կովկասյան Կարմրադրոշ Բանակ անունով:

XI-րդ բանակի հիմքը կազմում եր նախկին կազակային յասաուլ Սորոկինի հեղափոխական վաշտը, իսկ ինքը Սորոկինը նշանակված եր XI-րդ բանակի հրամանատար: Պարտիզանական հակուձիներն առանձին վաշտերի, վորոնք չեյին ցանկանում մի ընդհանուր հրամանատարութուն և գործում եյին իրենց հայեցողութեամբ զիտցածի համաձայն, չափազանց կասեցնում եյին միացման անհրաժեշտ աշխատանքը: Մինչդեռ ամենածանր պայմաններում ընթանում եր XI-րդ բանակի կազմակերպումը, սպիտակ-գվարդիան ժամանակ վաստակեց ամրապնդվելու և յուր հերթին դարձավ չափազանց խոշոր կարգապահ կամավորական բանակ, վորը զեպի ինքն եր քաշում հակա-հեղափոխականների նորանոր ուժեր: Այդ սպիտակ-գվարդիական բանակը հարձակվում եր XI-րդ բանակի մերթ այս, մերթ այն տակավին լավ չկազմակերպված վաշտի վրա և պատճառում նրան ծանր պարտութուններ:

Այդ ժամանակաշրջանում մենք կարող ենք նշել XI-րդ բանակի վատ զինված և ռազմամթերքից զուրկ մասերի ցուցադրած ամենախոշոր հերոսութունը: Մենք գիտենք շատ զեպքեր, յերբ շնորհիվ փամփուշտի բացակայութեան՝ զորամասերը նետովում եյին սվինամարտի մեջ թշնամու լավ զինված զորքերի հետ և նրանց խուճապային փախուստի մատնում: Հենց այդ ժամանակին և վերաբերում միանգամայն բացառիկ արշա-

վանքը, այսպես կոչված, Տամանյան Բանակի, վորը ճնշող թշնամու հարվածների տակ, Կուբանի հակա-հեղափոխական ապստամբությունների կրակի մեջ, անցավ Սև ծովի ափով, Արմավիրի տակ միացավ նահանջող XI-րդ բանակին: Թշնամիներն աշաղուրջ կերպով փորձում եյին ջախջախել Կարմիր Տամանցիների զորասյուները, վորոնք իրենց ընտանիքներով՝ կանանցով, յերեխաներով, զառամյալ ծերունիներով ու պառաջներով, իրենց կահ-կարասիքով շարժվում եյին, վորպես յերկաթե հեղեղ՝ միանալու արյունաքամ XI-րդ բանակին:

Կարմիր հերոսների Տամանյան բանակը սպիտակ թշնամիների դիակներով ծածկեց յուր փառապանծ ճանապարհը: Մի քանի կռիվներում, յերբեմն առանց մի հրաձգութեան, անգնե ձեռներով նա թշնամուց խլեց վոչ միայն հրացաններ, այլ և թնդանութների վողջ մարտկոցներ:

Նրանց հերոսութունը մաքառեց ու հաղթահարեց ամեն ինչ—և՛ գաղազած թշնամիների կատաղությունը, և՛ քաղցը, վոր մի քանի ուր տանջում եր մարտիկներին: Ամեն ինչ կրեցին, ամեն տեսակ դժվարութուններ հաղթահարեցին Կարմիր Տամանցիները և միացան XI-րդ բանակի մասերին: Դրանից հետո XI-րդ բանակը մեծացավ մարդկանց քանակով: Բայց պետք ե նշելու, վոր իր կազմակերպությունը նա գլուխ բերավ թշնամու հարվածների տակ, վոր նա վոչ մի կապ չուներ կենտրոնական կառավարութեան հետ և նրանից չեր ստանում ոգնութուն: Նա չուներ կանոնավոր հիմքերի վրա դրված հայթայթում և ստիպված եր

անհրաժեշտ պարենը բռնազրավումով վերցնել բնակ-
չությունից. մի բան, վոր ավելի յեր նպաստում հա-
կա-հեղափոխական թշնամիներին բազմանալուն: Զին-
վորական համազգեստ գոյություն չունեւր. մարտիկնե-
րը հագնում էին տապալակ (ձիւռ մեջքին ձգվող թա-
ղիք), կանանց զգեստներ, միայն թե ծածկել կարո-
ղանային իրենց մարմինը: Հատկապես կործանարար
եր փամփուշտների և ուժերերի բացակայությունը, վոր-
պիսիք անհնար եր ձեռք բերել: Մեծ չարիք եր և՛ այն,
վոր XI-րդ բանակի մասերում այդ ժամանակ գրեթե
բոլորովին չեւ տարվում իսկական քաղաքական աշ-
խատանք, վորը բացահայտ գիտակցություն և մտցնում
մարտիկների շարքերում: Կոմիսարներ, վորոնք կկա-
րողարային տանել այդ աշխատանքը, չկային բոլոր
գործառնում. Կոմիտեիստական կուսակցության
ձեւավորված, ամրակուռ բջիջներ գրեթե չկային: Իսկ
այդ բջիջներն, ինչպես հայտնի յե, ամենախոշոր դերն
եյին խաղում Ռուսաստանի Կոմ. կուսակց. բանակի
զորքերի խտացման և հեղափոխական ամրապնդման
գործում: Ճիշտ և, առանձին մասերում կային կոմիտե-
նիստներ, վորոնք այդ ամենաթանր պայմաններում
կատարում էին իդեական—բացատրական խոշոր աշ-
խատանք և պայքարում պարտիզանություն բոլոր բա-
ցասական կողմերի դեմ, վորոնք կործանիչ ազդեցու-
թյուն եյին անում բանակի վրա, թուլացնելով նրա
ռազմունակությունը:

Ընկ. Լեվանդովսկին (ներկայումս հրամանատար
Կովկասյան Կարմրագրոշ Բանակի) պատմում և, թե
ինչպես իրեն Հրամանատար Նշանակելու ժամանակ՝
ինքն առիթ ունեցավ ընդհարվելու մի վաշտի հետ,

վորը միտինդում քննում եր՝ ճանաչել, թե՞ չճանաչել
նոր Հրամանատարին:

XI-րդ բանակի մարտիկների մասին կարելի յե
ասել, վոր նրանք իսկապես հեղափոխական մարտիկ-
ներ էյին հանուն աշխատավորություն դատի: Սակայն
նրանց պակասում եր գիտակցությունը, հեղափոխա-
կան կազմակերպվածություն, վորն ավելի յե կրկնա-
պատկում բանակի ույթերը և նրան զարձնում ան-
պարտելի:

Կուսակցության Յերկրային Կոմիտեար և ռայոն-
ների կոմիտեաները, վորոնց բովով եր անցնում բա-
նակը, ձեռք էյին առնում բոլոր միջոցները՝ կարգա-
վորելու քաղաքական աշխատանքը, բայց հանգամանք-
ներն աննպաստ էյին: Այնուամենայնիվ պետք և ա-
սել, վոր իր կազմակերպման առաջին որերից XI-րդ
բանակը գտնվում եր Կոմիտեիստական կուսակցու-
թյան և որա առանձին ներկայացուցիչների—կուսակ-
ցության անդամների ղեկավարության տակ, վորը,
ճիշտ և, յերբեմն անբավարար եր լինում:

ԴԺՎԱՐԱՆՑ ՈՒ ԾԱՆՐ ՃԱՆԱՊԱՐԸ ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ ՏԱՓԱՍՏԱՆՆԵՐՈՎ

Նոր ույթերի ժամանումը հանձին Տամանյան
բանակի հնարավորություն տվավ XI-րդ բանակին՝
ղիմելու հարձակման և մինչև իսկ գրավելու մի քանի
կետեր, վորոնք առաջ թողնվել էյին սպիտակ-զվար-
դիականներին: Այդպես որինակ, յերկարատե կռիվնե-
րից հետո գրավված եր Ստավրոպոլը: Սպիտակ-զվար-
դիականների բազմաթիվ փորձերը՝ յետ խելու այն՝

57037-66

անհաջողութեան մատնութեան: Բայց դա՛ ծանր արշա-
վանքներէից տանջված, պարենավորումից, փամփուշ-
տից և ուռմբերից զուրկ, սպիտակ-գվարդիականներով
շրջապատված XI-րդ բանակի վերջին պոռթկումն էր:
Բանակի ռազմունակութեանը հասած ծանր հարվածի
հետեանքով դավաճանեց Հրամանատար Սորոկինը: Նա
արդեն բանակի կազմակերպման առաջին որերից դժ-
վարացրեց այն ղեկավարութիւնը, վորն իրականա-
ցրեց Հյուսիսային Կովկասյան հանրապետութեան Կեն-
դրոնական Գործադիր Կոմիտեաւը: Նոյեմբերին նա
նույնիսկ գնդակահարեց նրա մի քանի անդամներին:

Նա կամենում էր միանգամայն անկախ լինել և
վոչ վոքի չենթարկվել: Դա արտահայտութիւններէից
մեկն էր այն պարտիզանութեան, վորն այդ ժամանակ
Կարմիր բանակի կազմակերպման հիմքն էր կազմում:

Սորոկինը ձերբակալեց ու գնդակահարվեց Ստաւ-
րոպոլում: Բայց Հրամանատարի դավաճանութիւնն,
իհարկե, քայքայեց մարտիկների շարքերը, կասեցրեց
բանակի առաջախաղացումը:

Դրանից ողտվեց թշնամին և հարձակվեց ավելի
թույլ և քայքայված մասերի վրա: Նրանք չկարողա-
ցան դիմանալ և սկսեցին նահանջել:

Նահանջը բավականաչափ կազմակերպված չէր:
Առանձին զորամասերի հրամանատարները զաղարեցին
կատարելու բանակի հրամանատարութեան կար-
գադրութիւնները և սկսեցին նահանջել իրենց սեփա-
կան հայեցողութեամբ:

Բանակը նորից ջլատվեց մի շարք առանձին մա-
սերի, վորոնք կորցրին իրար հետ ունեցած կապը:
Իսկ ռազմաճակատի շտաբը (վոր գտնվում էր Աստ-

րախանում՝ բանակից անջատված ճանապարհազուրկ,
ավագոտ անապատով, չկարողացավ ցույց տալ գրեթե
վոչ մի ոգնութիւն, թեպետ և փորձում էր անել այդ:
Ի լրումն այդ ամենի՝ արդեն վաղուց սկսված բծավոր
տիֆի համաճարակը սաստկացավ չտեսնված չափերով
և բանակի շարքերից խլեց հարյուրավոր ու հազարա-
վոր մարտիկներ: Թշնամիներն ուժեղացրին իրենց
ճնշումը, և բանակը Կուբանի ու Տերեկի պողաբեր
դաշտերից հեռո՛հեռե ստիպված յեղավ քաշվել դեպի
Աստրախանի անջրդի անապատները: Սկսվեց Կարմիր
բանակի պատմութեան մեջ իր լիժվարութեամբ չլսված
նահանջը առաջին մարտիկների, վորոնք կռվում էին
հանուն Խորհրդային իշխանութեան Հյուսիսային Կով-
կասում: Զորամասերը Ստաւրոպոլից անցան Ցարի-
ցին ու Աստրախան, և Պրոխլադնիի, Մոզդուկի ու Ղըզ-
լարի վրայով՝ Աստրախան: Այդ նահանջը կատարվեց
ընկ. Լեվանդովսկու ղեկավարութեամբ, վորը նշանակ-
ված էր Բանակի հրամանատար: Տանջված մարդիկ
հաճախ անձնատուր էին լինում խուճապի: Իսկ դրա
հետ մեկտեղ բանակի շարքերը խժկված պրովոկատոր-
ները տեսնում էին իրենց սև գործը, զրգոում մաս-
սաներին ղեկավարների դեմ: Անհրաժեշտաբար պետք
էր անցնել հակա-հեղափոխական ապստամբութիւն-
ների ողակով: Անջրդի անապատով նահանջելու հենց
առաջին մոմենտից բանակը, վորպէս ռազմական ույժ,
զաղարեց գոյութիւն ունենալ: Ահա թե ինչ էր գը-
րում այդ ժամանակ ընկ. Լենինին՝ Կարմիր զորքերի
զրութեան մասին ընկ. Որջոնիկիձեն, վորը այն
ժամանակ հեղափոխական կռիւ ղեկավարներից մեկն
էր Հյուսիսային Կովկասում:

«Տասնմեկերորդ բանակը չկա... Ձկա ուռմբ ու փամփուշտ: Փող չկա: Վլադիկավկազը, Գրոզնին մինչև այժմ չեն ստացել և՛ վոչ մի կոպեկ փող: Վեց ամիս ե, ինչ կռիվ յենք մղում, ամեն մի փամփուշտ գնում ենք հինգ ռուբլով... Թանկագին Վլադիմիր Իլիչ, մահվան չափ վտանգավոր մոմենտին առաքում ենք Ձեզ վոդջույն և սպասում Ձեր ոգնության»:

Նահանջը տեղի յեր ունենում ամենաանբարեհաջող ժամանակը. հուճկար ամիսն եր—ձմեռվա խորագույն միջոցը: Խոսքն անցոր ե նկարագրելու ան ամբողջ սարսափը, վոր կրեցին XI-րդ բանակի մարտիկներն իրենց ծանր ճանապարհն անցնելիս: Անապատի ցուրտ քամին վատ հաղնված մարտիկներին մինչև վոսկորներն եր թափանցում: Նրանք տասնյակներով ու հարյուրներով սառեցին ճանապարհին, իրենց դիակներով ծածկելով Աստրախանի մոայն անհամբույր անապատը: Բժավոր տիֆը բանակի մասերից կորզեց հազարավոր լավագույն, ավելի զորեղ մարտիկներին: Ճանապարհին հազվադեպ եյին պատահում առանձին գյուղեր, վորոնք կիսով չափ ամայացած եյին տիֆի համաճարաբեկից: Այդ գյուղերում միանգամայն անհնարին եր ստանալ վորե ե սնունդ: Բանակը հետզհետե հալվում եր, թողնելով ցուրտ տափաստանում իր մեռած ընկերներին: Թշնամին արդեն չեր հետապնդում XI-րդ բանակին, թողնելով, վոր ցուրտը, քաղցն ու տիֆը վոչնչացնեն նրա մնացորդները: Հերոսության, անձնագոհության և իրար վերաբերմամբ ընկերական ոգնության շատ որինակներ

ցույց տվին մարտիկներն այդ սոսկալի որերին: Բանակն ստիպված եր թողնել սայլերը, պայթեցնել թնդանոթները, վորովհետե ալ ես անհնար եր տանել իր հետ: Այնքան մեծ եր մեռնող մարտիկների հեղափոխական պոթկումը, վոր նրանցից շատերն ընկնելով իրենց վերջին մահվան անկողնում, ցրտաշունչ ավազի վրա, գոչում եյին իրենց ընկերներին. «Հեցեք մեզ, յերբ վերադառնալու լինեք», «Յես հավատացած եմ, վոր հեղափոխությունը կհաղթի»: Ինքը քաղցից մեռնելիս՝ մարտիկը յուր վերջին պատառը ղեջում եր հիվանդ ընկերովը: Մահամերձը ջանում եր իր ցնցոտիներով տաքացնել իր հարևանին:

Վերջ ի վերջո Աստրախան հասան տանջված ու զզված մասերի մնացորդները: Խորհուրդների Կարմիր դրոշակը Հյուսիսային Կովկասում դեն եր շալըրտված, և XI-րդ բանակի մարտիկների արյամբ ներկված հողի վրա բարձրացած եր գեներալների սպիտակ դրոշակը: Այդպես վողբալի վախճան ունեցավ Հյուսիսային Կովկասում հանուն Խորհրդային իշխանության մարտնչող աշխատավորության կռիվ առաջին գրվազը: Այդպես XI-րդ բանակի մարտիկներն իրենց մահվամբ ապացուցեցին իրենց հավատարմությունը խորհրդային իշխանությանը:

Աստրախանից վոչ հեռու XI-րդ բանակի մնացորդներին դիմավորեցին Աստրախանի քաղաքապետ հորբի մասերը և Աստրախանի բանվորները:

ԱՍՏՐԱԽԱՆԸ ԶՀԱՆՁՆԵԼ

Աստրախանը, վորտեղ յեկան XI-րդ բանակի մնացորդները, այդ ժամանակ (1919 թ. մարտին) ապրում էր ծանր որեր: Նա բռնված էր սպիտակ-գվարդիական զորքերի ողակով: Արևելքից՝ Ուրալյան տափաստաններից, Գուրյեվից նրան սպառնում էր Սլոուսնեվ գնդապետի վաշտը. Հյուսիսից, Արևմուտքից և Հարավ-Արևմուտքից ճնշում էին Դենիկինյան բանակի մասերը: Աստրախանն ընկած էր պարկի մեջ: Միակ յերկաթուղագիծը, վորը միացնում էր քաղաքը Սորհրդային հանրապետության կենտրոնի հետ, ամբողջ ժամանակ գտնվում էր սպիտակ-գվարդիականների և դասալիքների բանդաների սպառնալիքի տակ: Տիֆի համաձայնակը, վորն ուժեղացել էր XI-րդ բանակի մնացորդների գալուց հետո, թուլացնում էր Կարմիր Աստրախանը պաշտպանողների առանց այդ էլ փոքրամիջ ույժերը: Թշնամին սերտ կապ ուներ հենց քաղաքում գտնվող սպիտակ-գվարդիական տարրերի հետ: Քաղաքում տիրող սովը, շնորհիվ պարենի բացակայության, նպաստավոր զրուլթյուն էր ստեղծել սպիտակ-գվարդիական ագիտացիայի հաջող զարգացման համար: Ուստի և թշնամիներով շրջապատված Աստրախանի պաշտպաններն ստիպված էին լարված աշխատանք տանել սպիտակ-գվարդիական պրավոկացիայի դեմ, վորը յերբեմն հաջողութուն էր գտնում մինչև իսկ բանվորական զանգվածների մեջ, և զինված ձեռքով խեղդել ընդհատակյա հսերական շտաբի կազմակերպած հակա-հեղափոխական ապստամբությունները: Այդորինակ ծանր պայմաններում

19 թվականի ամբողջ ամառը տեղի յեր ունենում ձևավակերպումը նոր զինված վաշտերի, վորոնք կազմակերպվում էին XI-րդ բանակի մնացորդներից, ինչպես նաև 12-րդ բանակի, վորը կոչվում էր Աստրախանի տակ: XI-րդ բանակի անունը այդ ժամանակամիջոցին չբանում և Բանվորա-Գյուղացիական Կարմիր բանակի պատմության եջերից: Նրա փոխարեն յերեվան և գալիս զորքերի Աստրախանյան խմբակը: Այդ խմբակի զրուլթյունը Հափազանց անբարենաջող է: Զախձախելով հեղափոխության ույժերը Հյուսիսային Կովկասում, սպիտակ հրամանատարությունը հնարավորութուն և ունենում այստեղ ազատված ույժերը նետել դեպի Հյուսիս: Կարմիր բանակը աստիճանաբար հեռանում և ու հեռանում: Սորհրդային տերրիտորիան հետզհետե ավելի ու ավելի յե սեղմվում: Գեներալ Դենիկինը և նրա արբանյակներն այն համոզմունքն են հայտնում, թե շուտով իրենց կհաջողվի լսել Կրեմլի զանգերի հաղթական զողանջը, զանգերի, վորոնք վողջունելու յեն սպիտակ-գվարդիականների մուտքը Մոսկվա: Ընկավ Սորհրդային իշխանության պողպատե պատվարը Հարավում—փառապանծ Ցարիցինը, վորը պաշտպանվում էր արիաբար, ինչպես առյուծ: Ավելի յե ծանրանում Կարմիր Աստրախանի կռիվը, Աստրախանի, վորը անհողդողդ պահում և խորհուրդների Կարմիր զորակը:

Թշնամին լարում և իր բոլոր ույժերը, վորպեսզի գրավե Սորհրդային իշխանության վերջին պատվարը Ռուսաստանի Հարավում—դեպի խորհրդային Արևելքը և Արևելյան յերկրների ճնշված ժողովուրդները տանող դռների բանալին:

Մոտիվացից գալիս ե ընկ. Լենինի հրամանը, վոր շատ լավ եր գնահատում Աստրախանի նշանակութունը իրրե Խորհրդային իշխանության հենակետի. «Աստրախանը չհանձնել»: Սիրելի ղեկավարի հրամանը վանանավորեց Կարմիր Աստրախանը XI-րդ բանակի պողպատյա սվիններով, XI-րդ բանակի, վորը Աստրախանի պրոլետարիատին ղեկավարող Կոմմունիստական կուսակցության ջանքերով կրկին կազմակերպված եր 1919 թվականի ոգոստոս 14-ին:

Հին XI-րդ բանակի ֆագորդներից կրկին կազմակերպված XI-րդ բանակին՝ վիճակված եր շատ աշխատել բոլոր ճակատներում Աստրախանի տակ: Ավելի լավ գինված և լավ պարենավորված թշնամին, ընտրելով ռազմաճակատի համեմատաբար ավելի թույլ տեղերը, յերբեմն հասցնում եր ծանր հարվածներ: Բայց վերածնված յերիտասարդ մասերը արագ կերպով կազդուրվում եյին և պատասխան հարվածներով իրենց հերթին քաղաքից դեն եյին շարտում թշնամու ուշժերը: Առանձնապես կատաղի կռիվներ տեղի ունեցան Սև Քարափի տակ, վորին տիրելը անելանելի կղարձներ Աստրախանի զրությունը: Թշնամին գերազանց ուշժերով մի քանի անգամ հարձակում գործեց Սև Քարափի տակ ձգված խրամատների վրա, սակայն քաղաքը պաշտպանող Կոմմունիստական և Խորհրդային պահակային զնդերը կործանիչ հակահարված տվին Սև Քարափը վերցնելու նրա փորձերին: 1919 թվականի սեպտեմբեր 26-ից մինչև նոյեմբեր 7-ը Սև Քարափն ամեն կողմից շրջապատված եր թշնամիներով: Վնչ քաղաքապահ զորքի հարձակումները, վնչ ել Աստրախանից շարժվող մասերի փորձերը՝ ձեղքելով դուրս

գալ սպիտակ ողակի միջից՝ հաջողություն չունեցան: Ոգտվելով այն հանգամանքից, վոր XI-րդ բանակի հիմնական ուշժերը շարժվել եյին առաջ՝ փրկելու Սև Քարափը, սկսում են զարգացնել զորեղ հարձակում՝ հարավ-արևմուտքից գեներալ Դրացենկոն, վորը իր զորքերին հրամայել եր «յերեք որից հետո վերցնել Աստրախանը», իսկ արևելքից՝ Սերեժնիկովի վաշտը: Անընդհատ տևող կռիվների մեջ ամրապնդվում են XI-րդ բանակի մասերը: XI-րդ բանակը հաջող զորաշարժով ջախջախեց Դրացենկոյի և Սերեժնիկովի վաշտերը: Թշնամին ստիպված եր քաշվել Սև Քարափից, և վերջինիս փոքրաթիվ հերոսական քաղաքապահ մասը միացավ ամբողջ բանակին: Հետագայում հեղափոխությանը մատուցած նրա ծառայությունը պարգևատրվեց Կարմիր զորշակի շքանշանով:

Հատկապես պետք ե նշել Աստրախան քաղաքի հրամանատարական դասընթացների այն ուսանողների ռազմական աշխատանքը, վորոնք, հայտնվելով ռազմաճակատի զանազան մասերում, հավատարմությամբ խիեցին ու քշեցին թշնամուն: Մեկ անգամ նրանք ստիպված եյին՝ ընթացավարաների պատվին տրված համերգից դուրս գալ և ռազմական պատրաստությամբ շարժվել չափազանց առաջ մոտեցած թըշնամու վրա:

Այդպես ե փառապանձ քաղաքի մեկ ու կես տարվա կովի պատմությունը. քաղաքի, վորն իր հաջողությամբ պարտական եր Կոմմունիստական կուսակցության անխոնջ աշխատանքին, Կոմմունիստական կուսակցության, վոր շատ ջանք թափեց Կարմիր Աստրախանի հերոս պաշտպանների կազմակերպման,

ամբապնդման և ռազմական վողին բարձրացնելու համար: Համաշխարհային պրոլետարիատի առաջնորդի հրամանը—Աստրախանը չհանձնել— Աստրախանը պաշտպանողների գիտակցութեանը հաղորդեց հաստատ համոզում իրենց ուշժերի նկատմամբ և հնարավորութեան տվալ 'նրանց' պրոլետարական հեղափոխութեան հիմնական ուշժերից հեռու յետ մղել զազազած թշնամու բոլոր կատաղի հարձակումները: Իսկ XI-րդ բանակը ցույց տվալ, վոր նա կարող է պատվով գլուխ բերել հին XI-րդ բանակի մարտիկներին՝ մահվանից առաջ արած կտակը—Հյուսիսային Կովկաս հաղթական վերադարձի մասին:

Աստրախանյան խմբակի, իսկ հետո վերածնված XI-րդ բանակի կյանքի ու կովի այդ շրջանը հայտնի չէ այն մեծ աշխատանքով, վոր Կոմմունիստական կուսակցութեանը տանում եր' նոր մասեր ստեղծելու և զորական մասերի ներսում: Սկսեց կանոնավոր կերպով աշխատել բանակի Քաղաքական Բաժինը, ղեկավարելով զորամասերում կազմակերպվող կուսակցութեան բջիջները, անցկացնելով դրանց միջոցով կարմիր-բանակայինների խտացման վողջ դաստիարակչական աշխատանքը: Բոլոր գնդերում արդեն կային կոմիսսարներ—կուսակցութեան և Սորհրդային իշխանութեան ներկայացուցիչներ, վորոնք պատասխանատու էին ռազմական ու քաղաքական պատրաստութեան համար: Կարմիր-բանակայիններին կանոնավոր կերպով հայթայթում էին լրագրներ: Առանձնապես խոշոր եր դաստիարակչական աշխատանքի մեջ բանակային լրագրի, «Կարմիր Ռազմիկ»-ի դերը, մի լրագրի, վորն իր եջերում լուսարանում եր թե բանա-

կային կյանքի և թե ամբողջ Սորհրդային հանրապետութեան կյանքի բոլոր հիմնական հարցերն ու խնդիրները: Այդ ժամանակները լայն ծավալ է ստանում ակմբային աշխատանքը: Տեղի չէ ունենում նույնիսկ մարտիկների անզրագիտութեան վերացումն:

Կարելի չէ ամենայն իրավամբ ասել, վոր յեթե Աստրախանի այն ժամանակվա ամենածանր պայմաններում բանակը զբաղվում եր և դաստիարակվում թշնամու դեմ կովելու համար—ապա դա տեղի չեր ունենում ամենից առաջ շնորհիվ կուսակցութեան աշխատանքի, այլ և նրա բջիջների, նրա կոմիսսարների, վորոնք ամենուրեք և միշտ առաջին շարքերումն էին, որինով էին ծառայում մարտիկներին համար:

Կրելով քաղց, ցուրտ, նրանք իրենց հերոսութեամբ զբաղում էին վհատվածներին ու հոգնածներին: Հաճախ իրենց մահվամբ նրանք յեռանդ ու հեղափոխական հավատք էին ներշնչում անհավասար կովի մեջ թուլացած զորամասերին:

ՍՄԻՏԱԿ ՑԱՐԻՑԻՆԻ ՎՐԱ

Ցարիցինն ընկավ սպիտակ բանակների հարվածների տակ 1919 թվականի հունիսին: Սպիտակ թըշնամին՝ իրեն ատելի պրոլետարական կենտրոնում իր տիրապետութեանը հավերժացրեց կախաղաններով, գնդակահարութեաններով, տանջանքներով: Մաքառովի տակ հեռացած տասներորդ բանակը կարգավորվեց, լրացրեց իր շարքերը և հրաման ստացավ հարձակվել Ցարիցինի վրա: XI-րդ բանակը, յետ չպարտելով թշնամիներին Աստրախանի սահմաններից,

պետք է իր կողմից յեռանդագին նպաստեր X բանակին՝ նրա ծանր պարտականության մեջ: Նոյեմբերի վերջերին XI-րդ բանակի մասերն արդեն մոտեցել էին Յարիցին՝ արվարձաններին: Մի անգամ նույն իսկ գնդերից մեկի առաջապահ մասերը ներխուժեցին հենց Յարիցին, բայց թշնամու գերազանց ուժերը լիկվիդացրա՞յի յենթարկեցին Յարիցինը գրավելու այդ առաջին փորձը: Այդ ժամանակ Բանվորա-Դյուզացիական Կարմիր բանակը հարավային լայնարձակ վողջ ճակատում արդեն անդիմադրելի կերպով սկսել էր հարձակումը և առաջն արած՝ հալածում Դենիկինի ցաք ու ցրվի, կաղմալուծված զորքերին: Դրա համար էլ՝ Յարիցինը վերցնելու խնդրի հետ միաժամանակ XI-րդ բանակին առաջադրված էր մի այլ խնդր՝ Աստրախանից ներգործել Դզլարի վրա — Հյուսիսային Կովկասին տիրանալու նպատակով: Առաջին խնդիրը փայլուն կերպով լուծեց XI-րդ բանակը:

Յարիցինի պրոլետարիատի զայրույթն անհնարին էր զարձրել սպիտակ զորքերի հեղադա գոյությունը քաղաքում: Յարիցինի աշխատավորներն անհամբերությամբ էին սպասում Կարմիր բանակի յետևի՞թին և պատրաստ էին ամեն տեսակ աջակցություն ցույց տալ Կարմիր զորքերին:

Յեղանակն անհաջող էր Յարիցինի վրա հարձակվող XI-րդ բանակի համար, տաք յեղանակը հանկարծ փոխվում էր թափվող ձյունի, ապա խստաշունչ ցըրտերի: Յեղանակն առանձնապես զժվարացնում էր Կարմիր հեծելազորքի դործողությունները: Ուշագրության հառնելով այդ, դեկտեմբեր 29-ին Կարմիր զորամասերը դիմեցին վճռական հարձակման, քշելով

թշնամուն մի քանի կռիվներում և միմյանց յետևից գրավելով գեպի Յարիցինի արվարձանները տանող գյուղերը: Անմիջապես Յարիցինի տակ յեղած կռիվը խիստ դժան էր: Վո՞չ մեկ, վո՞չ ել մյուս կողմը գերին էր չեյին վերցնում: Զարգացնելով իրենց հաջողությունները, 1920 թվականի հունվար 3-ի առավոտյան XI-րդ բանակի մասերը մտան Յարիցին: Թշնամին խուճապով սկսեց նահանջել, ձգելով թնդանոթներն ու ռազմամթերքը, վոր մեծ քանակությամբ ձեռք բերին մեր հարձակվող զորքերը: Յարիցին քաղաքի բանվոր բնակչությունը, վորը կրել էր սպիտակների տիրապետության բոլոր սարսափները և վո՞չ մի բույն չէր ընդհատել հեղափոխական կռիվը նրանց դեմ, ցնծությամբ դիմավորեց Կարմիր մասերին: Կաղմակերպված բանվորական զինյալ գումարտակներն ոգնում էին կանոնավոր զորքերին՝ ջախջախելով թշնամուն: Թշնամին իր անգործ կառավարության վրեժը լուծեց, կործանելով յերկաթուղակայանները, ջըրմուղները, յեկեքտրոկայանը:

Յարիցինը գրավելուց հետո, մի քանի ուր անց, բանակը դուրս շարտեց թշնամուն քաղաքի ամենամոտ արվարձաններից: Հեռացող սպիտակ-գվարդիականներն առանձնապես կատաղի դիմադրություն ցույց տվին Կարմիր զորքերին Սարեպտայի տակ, վորտեղ թշնամին յետ շարտվեց կատաղի կռիվից հետո: XI-րդ բանակի մասերն այստեղ գրավեցին մեծ քանակությամբ պատերազմական պիտույքներ — թնդանոթներ, գնդացիներ, անասունի մեծաքանակ կեր և այլն: Յարիցինի գրավումը և Սարեպտայի տակ յեղած կռիվը նպաստեցին թշնամու զորքերի՝ առանց այդ ել

ծայր տված քայքայմանը. թշնամու, վոր յերկար ժամանակ չեր կարողանում կազդուրվել և լուրջ դիմադրություն ցույց տալ մեր զորքերի հարձակողական պոռթկումին:

Բանակի մասերը, վորոնց հանձնարարված եր ներգործել Ղզլարի վրա և այդ ուղու թյամբ մի շարք հաջողություններ ձեռք բերին ու կռվով գրավեցին թշնամու ամրացրած կետերը: Բայց հունվարի կեսերին թշնամին հավաքեց խոշոր ույժեր, դիմեց հարձակման և ճնշեց մեր ույժերը: Այդպիսով XI-րդ բանակը լուծեց իրեն առաջադրած խնդիրը, հաստատելով այս անգամ մեկ ընդ միշտ Կարմիր դրոշակը Յարեցինում (այժմ Ստալինգրադ): Կուսակցության և նրա զինվորական կազմակերպությունների լարված աշխատանքը, հրամանատարների և քաղաքական կազմի կողմից հեղափոխական մարտիկների շարքերում տարած անձնուրաց աշխատանքը տվավ արդյունավոր պոռուզներ:

Սպիտակ բանակը Յարեցինի տակ ստացավ կործանիչ, մահացու հարված, վորից հետո չկարողացավ իրեն շտկել:

ԲԱՆԱԿՆ ԱԶԱՏՈՒՄ Ե ՇՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԸ ՍՊԻՏԱԿ-ԳՎՐԱԴԻԱՅԻՑՑ.

Վերադարձնելով Յարեցինը Խորհրդային քաղաքների շարքը և ճեխելով Աստրախանի շուրջը կազմված սպիտակ-գվարդիական պաշարումի ողակը, XI-րդ բանակը պատրաստում և ույժեր՝ Հյուսիսային Կովկասի վրա արշավելու համար: XI-րդ բանակի Ռազմա-Հեղափոխական Խորհուրդն այսպես վորոշեց բանակի

անելիքները Յարեցինի գրավումից հետո. «տուրուրությամբ ու համառությամբ մենք ջախջախեցինք թշնամուն: Դենիկինի զորքերը նահանջում են, մեր անելիքն այժմ այն պիտի լինի, վոր կազետներին շունչ քաշելու ժամանակ չտանք. ոգտվելով նրանց շարքերում տեղի ունեցող քայքայումից և միանալով Կովկասի ապստամբած աշխատավոր մասսաների հետ մեր հաղթանակը պիտի հասցնենք հաղթական վախճանին»: Մարտիկները նետվում են այն տեղերը, վորոնցից յերբեմն դուրս եր յեկել XI-րդ բանակը: Քշել սպիտակ-գվարդիականներին Հյուսիսային Կովկասից, վերականգնել Խորհրդային իշխանությունը Հյուսիսային Կովկասում—ահա թե ինչ նպատակներով են շարժվում առաջ բանակի մասերը:

Իսկ թշնամու մասերը, շժամ Յարեցինի ու Սարկատայի տակ կերած հարվածներից, բաժանվեցին մի քանի առանձին խմբերի, վորոնք արագ հեռացան դեպի հարավ, խուսափելով մեր մասերի հետ շփվեցուց: Սկսվում է արագ հետապնդումն հեռացող թշնամու վերաբերմամբ: Բնակեցված կետերը մեկը մյուսի յետևից անցնում են մեր ձեռքը: Խորհրդային հանրապետության տերրիտորիան հետզհետե ընդարձակվում է:

Մեր կողմից գվավված շրջանների բնակչության վերաբերմունքը դեպի մեր մասերը խիստ կերպով փոփոխվում եր: Ճաշակելով սպիտակ-գվարդիականների տիրապետության բոլոր սարսափները, տեսնելով, թե ինչպես զենեւալները վերականգնում են հին կարգերը, բնակչությունն ամբողջապես անցնում եր Կարմիր Բանակի կողմը: Բնակչության հետ լավ հարաբերություն հաստատելուն նպաստում եր այն աշխատանքը,

վորը տարված եր կուսակցութեան կողմից մեր զորամասերում: Կուսակցութեանը հաշվի յեր առնում, վոր բանակի վերադառնալու ժամանակ այն տեղերը, ուր սպիտակներն հարվածների տակ ընկել էյին XI-րդ բանակի մարտիկները, ուր Խորհրդային իշխանութեան դեմ ապստամբած բնակչութեանը ավերել, քար ու քանդ եր արել նահանջող կարմիր մասերի թիկունքը, կարող ե վրեժխնդրութեան առաջ գալ բանակի մարտիկներին մեջ: Յեւ կուսակցութեանը համբերատարութեամբ բացատրում եր մարտիկներին, թե ինչպես պիտի վերաբերվել ազատագրված շրջանների բնակչութեանը: Այդ աշխատանքը պսակվեց լիակատար հաջողութեամբ: Բնակչութեանը զիմաւորում եր բանակին համակրանքով, հայթայթում եր նրան պարեն, սպիտակներ ու ձիեր: Հյուսիսային Կովկասը սպիտակ-գվարդիականներից մտքերելու գործում բանակին խոշոր ծառայութեան ցույց տվին կամավորական պարտիզան վաշտերը, վորոնք բոլորն էլ, մինչև բանակի մասերի գալը, գրավել էյին Հյուսիսային Կովկասի առանձին կետերը: Ներքին պայթյունից սպիտակ իշխանութեանը շարտվեց Գրոգնի քաղաքից: Վերջին կատաղի ընդդիմադրութեանը թշնամին մեզ ցույց տվավ Ստավրոպոլի տակ: Նա համախմբում ե այստեղ խոշոր ուժեր, լավ զիտակցելով, վոր Ստավրոպոլի գրավումը կնշանակէ սպիտակների իշխանութեան վերջը Հյուսիսային Կովկասում: Ահա թե ինչո՞ւ յեն աչքի ընկնում իրենց կատաղութեամբ Ստավրոպոլի տակ մղված կռիւները, ահա թե ինչո՞ւ թշնամին այնպես մոլեգնաբար եր ջանում յետ մղել մեր հարձակվող մասերը: Կոտրելով թշնամու զիմաւորութեանը,

կարմիր զորամասերը ներխուժում են Ստավրոպոլ, սակայն թշնամին հավաքում ե նոր ուժեր և փոքր ինչ ձնչում մեզ:

Բայց անոգնւտ: Դա մեռնող թշնամու անհաջողութեան դատապարտված վերջին ջանքերն են:

Ստավրոպոլի անկումից հետո՝ շարունակվում ե հաղթական արշավանքը դեպի հարավ: Թշնամու բանակը վերջնականապես ցաք ու ցրվլ ե լինում: Ճերմակ զինվորները հաղարհներով գերի յեն ընկնում կամ փախչում ստանիցաներն ու գյուղերը: Նրանց մի մասը փախչում ե դեպի Սև ծովի ափերը, տեղափոխվում արտասահման, սպիտակ բանակի մնացորդները Սոչիի տակ գերի յեն ընկնում: Ավելի ակտիվ սպիտակ-գվարդիականների մի մասը փախչում ե ու թաքնվում մուսավաթականների թևի տակ՝ Ադրբեջանում և մենչևիկների թևի տակ՝ Վրաստանում, փայփայելով այդտեղերից Խորհրդային իշխանութեանը վնասելու միտքը: XI-րդ բանակը գրավում ե Վլադիկավկազը, Պետրովսկ (այժմ՝ Մախաչ-Կալա): Պետրովսկի տակ թշնամին փորձում ե ցույց տալ վերջին զիմաւորութեանը: XI-րդ բանակի ռազմական աշխատանքը Հյուսիսային Կովկասում ավարտված եր:

XI-րդ բանակի մարտիկները հաղթականորեն անցան այն տեղերով, ուր առաջ նահանջում էյին իրենց նախորդները: Հեղափոխական ալիքը սրբեց տարավ սպիտակ-գվարդիական քափը Հյուսիսային Կովկասում ու կանգ առավ մենչևիկյան Վրաստանի և մուսավաթական Ադրբեջանի սահմանում:

XI-րդ ԲԱՆԱԿԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՍԱՀՄԱՆԻ ՄՈՏ

Անդրկովկասը՝ Ռուսաստանում տեղի ունեցած պրոլետարական հեղաշրջումից հետո՝ չդարձավ խորհրդային:

Միայն կարճատև գոյություն ունեցավ տասնևութ թվականին կազմակերպված Բագվի կոմմունան:

Նա ընկավ ներինք հակա-հեղափոխության հարվածների տակ, ինչպես նաև ոկուպացիոն զորքերի, վորոնց հրավիրել էին ես-երները:

Անդրկովկասում կազմակերպվեցին յերեք բուրժուական հանրապետություններ, վորոնք անվանում էին իրենց անկախ, բայց փաստորեն իմպերիալիստական պետությունների բացահայտ հլու-հնազանդներն էին: Իմպերիալիստները վարվում էին այդ հանրապետությունների հետ այնպես, ինչպես իրենց սեփական գաղութներում:

Վրաստանում իշխանության ղեկը իր ձեռքն եր առել մենշևիկների մանր-բուրժուական կուսակցությունը. Հայաստանում իշխանությունը գտնվում եր դաշնակցության մանր-բուրժուական կուսակցության ձեռքում. Ադրբեջանում կառավարում եր մուսավաթականների կուսակցությունը: Այդ բոլոր կառավարությունների ներքին քաղաքականությունն ուղղված եր բանվորների և գյուղացիների՝ իրենց ղրությունը բարելավելու փորձերի դեմ:

Արտաքին քաղաքականությունն արտահայտվում եր համաշխարհային բուրժուազիային մատուցած ծառայությամբ, ամենից առաջ խորհրդային Ռուսաստանի դեմ մղվող կռիվի բնագավառում:

Ահա թե ինչու այդ բոլոր հանրապետությունների տերիտորիայում ապաստան էին գտնում և բարեկամական հանդիպում ունենում խորհրդային իշխանության թշնամիները, մասնավորապես հակա-հեղափոխական սպայությունը, վորոնք ջաջալավել էին տասնևինը—քսան թվականներին Դենիկին ու Վրանգել գեներալների սպիտակ-գվարդիական բանակների հետ: Այդ ըսպիտակ-գվարդիական բանդաներն իրենց կարգի էին բերում Անդրկովկասի տերիտորիայում, զինվում էին, իսկ հետո գաղտնի ճանապարհով անցնում խորհրդային հանրապետությունների սահմանը:

Ազգային թշնամությունը, վոր բորբոքում եր ցարական կառավարությունը, ել ավելի լայն չափերի հասավ մենշևիկների, դաշնակների և մուսավաթականների իշխանության ժամանակ:

Նրանք կամենալով աշխատավորների ուշադրությունը հեռացնել խորհրդային իշխանության համար մղվող հեղափոխական կռիվից, բորբոքում էին ազգամիջյան թշնամություն հանրապետությունների ներսում, այլև կռիվ մղում իրար դեմ: Ազգային փոքրամասնությունները Վրաստանում, Հայաստանում և Ադրբեջանում ճնշված էին և իրավազուրկ: Իսկ իրենք հանրապետությունները պատերազմում էին իրար դեմ, պահելով իրենց ուշիկից վեր մեծ բանակներ:

Այդ հանրապետությունների միայն կոմմունիստական կուսակցություններն էին շարունակ ընդհատակյա աշխատանք տանում կազմակերպելու համար բանվորների ու գյուղացիների հեղափոխական ուշիկերը, վորոնք զգում էին իրենց անխղելի կապը խորհրդային Ռուսաստանի աշխատավորների հետ, վորոնք

կրանքը իրենց կողմն եւ Բուրժուազիայի դեմ մղած կռիւում նրան անհրաժեշտ ոգնութիւնը ցույց տալու պահանջը խորապէս թափանցում եր Կարմիր-բանակայիններին գիտակցութեան մեջ:

Այդ ժամանակվա ռազմական գործողութիւններէց պետք է նշել սպիտակ-գվարդիական բանդաները լիկվիդացիայի յենթարկելու վերաբերմամբ տարվող աշխատանքը. այն բանդաների, վորոնք՝ սպիտակ ուլթերի ջախջախումից հետո՝ գտնվում էին չլուսիսային Կովկասի զանազան տեղերում:

Իսկ այդ ժամանակ հեղափոխութեան ուլթերը պրոլետարական Բազմում ցնցում էին մուսավաթականներին իշխանութիւնը: Կառավարութեան կողմից կազմակերպված բանակը չէր կարող նեցուկ լինել պրոլետարիատի դեմ:

Ադրբեջանի Կոմմունիստական կուսակցութիւնը, շատ լավ ըմբռնելով մուսավաթական իշխանութեան մոտալուտ անկումը, ծավալում եր յեռանդուն աշխատանք բանվորական մասսաների և բանակի մեջ:

Տասնեկէն թվականի վերջից Ադրբեջանի Կոմմունիստական կուսակցութեան Կենտրոնական Կոմիտեաը արդեն տանում եր նախապատրաստական աշխատանք՝ ապստամբութիւն կազմակերպելու նկատմամբ:

Աշխատավորներին համակրանքը դեպի Կոմմունիստական կուսակցութիւնն այնքան մեծ եր, վոր չընայած ամենակատաղի հետապնդումներին, կուսակցութեան Կենտրոնական Կոմիտեաը տեղեկութիւն ունեիր մուսավաթական կառավարութեան ձեռք առած բոլոր միջոցների մասին: Նրա վոչ մի գործողութիւնը,

նույնիսկ ամենազաղտնին, թաքուն չէր մնում հեղափոխականների համար, վորովհետեւ ամեն տեղ — շտաբում, հեռագրատանը, պոստում կոմմունիստներն ունեյին իրենց մարդիկ: Բանն այնտեղ հասավ, վոր մուսավաթական կառավարութեան զինվորական միւստորըն ստիպված եր իրենց պարլամենտում խոստովանել, թե բանակն ընդունակ չէ վոչ մի ռազմական աշխատանքի:

XI-րդ բանակի մոտեցումը Ադրբեջանի սահմաններին արագացրեց հանգույցի լուծումը: 1920 թվականի ապրիլ ամսի վերջերին բազմում կազմակերպված Հեղափոխական Կոմիտեաը կապ ե հաստատում XI-րդ բանակի հրամանատարութեան հետ, նրան ոգնութեան հրավիրում մուսավաթականների դեմ: Մուսավաթական կառավարութեան թուլութիւնն ուսովածուցում լայն մասսաներից այնպէս էին, կտրվածութիւնը լայն մասսաներից այնպէս էին, վոր նա չըկարողացավ, վորեւ լուրջ դիմադրութիւն ցույց տալ Բազմի հեղաշրջմանն ու XI բանակի առաջխաղացմանը:

Բազմի պրոլետարիատին՝ մուսավատիստների դեմ պայքարելու գործում ոգնում եր XI բանակի զրահագնացքը, վորի առաջապահն եր՝ «3 ինտերնացիոնալ» զրահապատը Կարմիր զրահագնացքները փայլուն կերպով վճռեցին այդ խնդիրը: Նրանք շտապ առաջացան, տապալելով և փախուստի մատնելով կայարաններում առանձին դիմադրող խմբերին: Արժանի ե ուշադրութեան, վոր խմբերից մի քանիսը, ինքնահոգար վար էին դնում զենքերն ու հրաժարվում էին կովի խորհրդային իշխանութեան դեմ:

Բանակի հրամանատարությունը և ապստամբների հեղափոխական շտաբը յերկյուղ եր կրում, վոր փախչող մուսավաթի կառավարությունը կարող եր ֆուսիկ Ադրբեջանի յերիտասարդ խորհրդային իշխանությունը պայթեցնելով կարևոր շենքերն ու հրդեհելով նավթային հանքերը: Այդ վտանգի առաջն առնվեց զրահագնացքների այնպիսի արագընթաց մոտեցումով Բազվին, վոր նրանք տապալեցին դիմադրող մասերը, իսկ մուսավաթիստները ժամանակ չունեցան վոչ մի ֆուս հասցնելու Բազվին և վոչինչ չկարողացան դուրս տանել այնտեղից:

Բազվի բանվորները, վորոնք իշխանությունը փաստորեն վերցրել էին իրենց ձեռքը, նախ քան XI բանակի հասնելը, ուրախությամբ դիմավորեցին նրանց Բազվա կայարանում: Կարճ ժամանակում սամբոյ Սդրբեջանը ազատվեց մուսավաթիստների իշխանությունից և այնտեղ հաստատվեց խոստովություն, իբրև հաջորդ 1918 թվին տապալված Բազվի Պրոլետարական կոմմունայի:

Սկսվեց խորհրդային իշխանության յեռանդուն շինարարությունը Ադրբեջանի բոլոր անկյուններում: Նրա տերրիտորիայի վրա տեղավորված XI բանակի մասերը, վոր խորհրդային շինարարության հարուստ փորձ ունեյին, գործոն աջակցություն են ցույց տալիս տեղական աշխատողներին այդ դժվարին գործի մեջ: Բանակը մեծ կուլտուրական աշխատանք ել ե կատարում. Ադրբեջանի այնպիսի գյուղերում են ցույց տրվում պատկերներ, վորոնք յերբեք կինո չէին տեսել: Բանակի մասերի կուսակցական կազմակերպությունները բազմաթիվ միտինգներ, զրույցներ և հա-

մերզներ են կազմակերպում: Նրանք գրավում են գյուղացիների ահագին բազմություններ, վորոնք գալիս են այդ տեսարաններին ներկա լինելու հեռավոր գյուղերից:

Բանակը հազարավոր ձայներով, հարյուրավոր միջոցներով պատմում ե Ադրբեջանի աշխատավորներին, աշխատավոր ժողովրդի անելիքների մասին սոցիալական շինարարություն բնագավառում: Բանակը ինքը Ադրբեջան գալով՝ հնարավորություն են ստանում, ավելի լայն կերպով դնել քաղաքական լուսավորություն աշխատությունը: Ստեղծվում ե բանակային կենտրոնական ակումբ, կենտրոնական գրադարան, կազմակերպչական անգրագիտությունը վերացնող տասընթացքներ:

«Կարմիր Զինվոր» բանակային լրագիրը, քաղաքական տպարատը, կուսակցական կազմակերպություններ ահագին աշխատանք են կատարում կազմակերպություն համար Կարմիր բանակայինների հասարակական կարծիքը՝ ազգային քաղաքականության հարցերի շուրջը, վոր այնքան մեծ նշանակություն ունի բազմացեղ Անդրկովկասում, ուր հարկավոր ե վերացնել ցարիզմի և բուրժուական հանցավոր կուսակցությունների քաղաքականության հետեանքները:

Բանակը շատ լավ եր յուրացրել այդ դժվարին հարցի կարևորությունը: Մենք վոչ միայն չենք հանդիպել վորեք թյուրիմացություն ազգային հողի վրա, Կարմիր բանակայինների և տեղական ազգաբնակչության միջև, այլ նույն իսկ շատ դեպքեր գիտենք յերբ զորամասերը, իրենց բացատրություններով ոժանդակել են Ադրբեջանի ազգությունների միջև յեղած թյուրիմացությունների վերացմանը: Այդ հանգամանքը

ոժանդակել ե Կարմիր բանակի և Սորհրդային իշխանության հեղափոխության ամրապնդվելուն: Սորհրդային Ադրբեյջանի սահմաններից շատ հեռու, Արևելքի ճնշված ժողովուրդների մեջ:

Կովկասյան ճակատի հրամանատարը (այդ ճակատի մեջ եր մտնում XI բանակը) բանակն Ադրբեյջան հասնելուց հետո, զորատես կատարելիս, զարմանում ե կարմիր մարտիկների առույգ տեսքի և կեցվածքի վրա, վորոնք դժվար ռազմական ճանապարհ եյին կտրել Յարեյից մինչև Բագու Հրամանատարը դիմելով զորքին ասաց:

«Ձեր քաջագործությունները անմահ են: Նրանք կը մտնեն պատմության մեջ: Իսկ այսօր թող լինեն ձեզ պարգև ուրախության ազդակները մայրենի Ադրբեյջանի Սորհրդային հանրապետության քաղաքացիների, վորոնք նայում են ձեզ իբրև բարեկամների և յեղբայրների»: Այն քաղաքական լուսավորության աշխատությունը, վորի մասին ասված ե վերը, միանգամայն հասկանալի յե դարձնում այդ՝ դեպի բանակը հիացմունքով լի վերաբերմունքի պատճառը, վորի մասին խոսում ե ճակատի հրամանատարը:

Այդ ժամանակաշրջանի ռազմական դեպքերից անհրաժեշտ ե հիշատակել բանակի աշխատանքը խոփությունները վերացնելու գործում, այն խրովութունները, վոր առաջացրել եյին հակա-հեղափոխականները Դադստանում և Գանձակում: Հակա-հեղափոխականները, վոր սպրտել եյին մենշևիկյան Վրաստանից Դադստան, հիմնվելով Դադստանի հարուստների վրա, վորոնք Սորհրդային իշխանությունը զրկել եր հարստությունից և լեռնաբնակ չքավոր մասսաների վրա

ունեցած իշխանությունից, — կարողացել եյին զրպարտության միջոցով ապստամբեցնել լեռնաբնակների մի մասը, Դադստանի Սորհրդային իշխանության դեմ: Մոլլաները, վոր մեծ հեղինակություն եյին վայելում ազգաբնակչության մեջ, նույնպես ոժանդակում եյին հակա-հեղափոխական ապստամբության զարգացմանը: Պայքարը ծայր աստիճան դժվար եր, զինվորական գործողությունները պետք ե կատարվեյին չափազանց լեռնոտ տեղերում, վոր անմատչելի եր հրետանի համար, Եւր մի տասնյակ տեղին ծանոթ, փորձված հակա-հեղափոխականներ կարող եյին կանգնեցնել ամբողջ դուռները շարժումը:

Ապստամբ հակա-հեղափոխականներն անգլիորեն եյին վարվում իրենց ձեռքը գերի ընկած կարմիր բանակայինների հետ:

Կարմիր բանակը այդ պայքարում, ինչպես միշտ, բացի զենքից, լայնորեն ոգտվում են ագիտացիոն բացատրական աշխատանքից, հասկացնելով խաբված լեռնականներին, վոր նրանց ապստամբեցնողներն աշխատավոր ժողովրդի թշնամիներին են:

Կուսակցական կազմակերպության այդ աշխատությունը բեկում, առաջացրեց ապստամբների արամադրության մեջ, և անմիջապես բաժանեց չքավորների շերտը նրանց առաջնորդներից: Այդպիսով վերջ տրվեց ապստամբության:

Գանձակի ապստամբությունը կազմակերպել եյին մուսավատիստները, վորոք, ոգտվելով Սորհրդային իշխանության յերիտասարդությամբ և անփորձությամբ, ընդհատակյա աշխատանք եյին կատարել, կազմակերպելով Սորհրդային իշխանությունից դժգոհներին և

խաբէյությամբ իրենց կողմը քաշելով աշխատավոր-
ների վորոշ շերտեր: Հակա-հեղափոխականները հատ-
կապէս շահագործել եյին այն հանգամանքը, վոր Ադր-
բեջանի խորհրդային իշխանությունը իսկույն յեկեթ
չէր կազմալուծել մուսավաթական բանակը: Այդ հան-
գամանքը հնարավորություն էր տվել ապստամբներին
իրենց կողմը գրավել բանակի մի մասը (հատկապէս
մուսավատիստ սպաներին): Ապստամբների հաջողու-
թյունը կարճատև էր: XI բանակի մասերը, հին մու-
սավաթական բանակի մասերը, վորոնք հավատարիմ
եյին ֆեաքեյ խորհրդային իշխանության, տեղական ժո-
ղովրդից կազմած կամավորական խմբերը—արմատա-
խիլ արին այդ արկածախնդրությունը: Ադրբեջանի
ուրիշ տեղերի հակահեղափոխական բռնկումներն ավե-
լի ևս հեշտությամբ ճնշվեցին: Հարուստների և մե-
ծամեծների այդ վերջին արկածախնդրությունը, վո-
րոնց խորհրդային իշխանությունը զրկել էր իրենց
պատվավոր դերքից, վերջնականորեն բացեց Ադրբե-
ջանի գյուղացիների աչքերը բանվորների և գյուղա-
ցիների թշնամիների՝ դավաճանական գործի վրա: Այդ
պատճառով համակրությունը դեպի խորհրդային իշխա-
նությունը ավելի յեվս ամրապնդվեց, վորովհետև վեր-
ջինս իր գործնեությամբ ապացուցեց, վոր նա բերում է
խաղաղություն՝ խճիթներին և պատերազմ՝ պալատ-
ներին: Այդ կարող է հասկանալ նույն իսկ ամենա-
տգետ գյուղացին:

ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԿԱՐՄԻ ՄԱՍԵՐԸ

Մտնելով Ադրբեջանի տերրիտորիան XI բանա-
կը, առաջին անգամ է յուր շարքերը ստվարացրել, իր
մեջ առնելով խորհրդային Ադրբեջանի զինված կար-
միր ուժերը: Ադրբեջանի կարմիր զորամասերն ամե-
նայն իրավունքով իրենց սկիզբը հաշվում են այն հե-
ղափոխական խմբերից, վոր կազմել էր Բազվա Կոմ-
մունիստական խմբերից, վոր մասերը վոչ միայն պաշտ-
մունեան 1918 թվին: Այդ մասերը վոչ միայն պաշտ-

խորտակվեց Բազվա Կոմմունիստական, կորած է նրա
կարմիր մասերը: Մուսավատիստները իրենց տիրապե-
տության շրջանում աշխատում եյին կազմակերպել
իրենց բանակը աշխատավորներին ճնշելու և նվաճո-
ղական քաղաքականություն վարելու համար: Այդ բա-
նակը տրված էր տգետ սպաների և շահամոլ մոլլանե-
րի ձեռքը, վորոնք կարճ ժամանակում կարողացել եյին
զինել և՛ բանակը, և՛ աշխատավոր ազգաբնակչությունը
մուսավատիստների դեմ: Հայհոյանքն ու ծաղրուծա-
նակը ասկյարների կրթութան միակ միջոցն էր:

խորհրդային իշխանությունը, իր գոյութեան ա-
ռաջին շրջանում, հին բանակը թողել էր իր հին կազմով,
միմիայն անունը դնելով Ադրբեջանի Կարմիր Բանակ:
Փանձակի ապստամբությունը, վորին մասնակ-
ցել եյին մուսավաթիստ սպաները և ասկյարների
մի մասը, զրգեց խորհրդային կառավարության կազ-
մալուծել բանակը և վերակազմել նոր բանակ խոր-
հրդային սկզբունքներով: Ադրբեջանի Կոմմունիստա-

կան կուսակցութիւնը միաժամանակ ահազին աշխատանք ե կատարում, տալով նոր կազմակերպվող բանակին՝ զինվորական կոմիսսարներ ե այլ քաղաքական գործիչներ: Այդ բոլոր աշխատութեան ձեռներեցութիւնը պատկանում ե ընկ. Կարաեփն Ա. Կ. Կ. Կ. Կ. (բ) այժմյան քարտուղարին:

Զորամասերում կազմակերպվում են կոմմունիստական բլիժներ, վորոնք աշխույժով գործի յեն կըպչում: Իսկ աշխատութիւնը խկապես վոր ծանր եր, տեղական գործիչները բոլորովին գուրկ եյին բանակ կազմակերպելու փորձից, գուրկ եյին նույնպես բանակում քաղաքական աշխատութիւն վարելու փորձից: Հրամանատարական կազմ չկար բոլորովին, վոր կարողանար առաջնորդել զինվորական մասերը: Վոչ ձեռնարկներ և վոչ կանոնադրութիւններ կային թուրքերեն լեզվով: Զինվորական հրամանատարութիւն լեզուն չեր մշակված: Ցարական կառավարութիւն քաղաքականութիւնը Ադրբեջանի վերաբերմամբ, այն տեղն եր հասցրել, վոր Խորհրդային կառավարութիւն բանակը հարյուր տոկոսով կազմված եր անգրագետ ասիլարներից: Թվում եր, թե այդպիսի պայմաններում անհնար ե նույնիսկ յերազել շատ թե քիչ ուժեղ զինվորական մասերի մասին: Սակայն բանվոր դասակարգի ստեղծագործական ույժը, Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցութիւն անշեղ կամքը սկսեցին մաքառել այդ գծավորութիւնների դեմ և հաղթեցին նրանց: Հենց առաջին որերից հաջորդեց այն աստիճան կազմակերպել զինվորական ույժերը, վոր նրանք կարողացան մասնակցել պարսկական արշավանքին, վորի ընթացքում XI-րդ բա-

նակի մասերը և Աղբրեջանի բերդադայի մասերը ող-
նեցին Պարսկաստանի աշխատավորներին ապստամբ-
վել Անգլիայի իմպերիալիստական լծի և պարսկական
ժանդարմերիայի դեմ: Աղբրեջանի զորամասերը իրենց
նապաստան ամբուլթյունը ցուցադրեցին մի շարք ընդ-
հանդիմանություններով, այն ալազականներն իմբերի հետ, վո-
րոնք չերբեմն-չերբեմն անհանգստացնում էին խաղաղ
ազգաբնակչությանը:

Աղբրեջանի զինամասերի բանվորա-գլուխացի-
կան հրամանատարական կազմ ստեղծելու համար,
կազմակերպվեց հրամանատարական դպրոց, վոր յոր
գլուխացիները ընթացքում, մի քանի հարյուր հեղափո-
շանավարտների 46 0/0 բանվորներ եյին, 53 0/0 գլու-
խացիներ, 29 0/0 կուսակցականներ, 61 0/0 կոմիտե-
ներ, վորը փայլուն ապացույց եր, թե խորհրդային
Աղբրեջանը ինչպե՛ս ե լուծել իր խորհրդային հրամա-
նատարներ կրթելու զփարին խնդիրը: Կազմակերպ-
ված զինվորա-քաղաքական դպրոցը, լրացնում ե քա-
ղաքական աշխատավորների շարքերը: Կանոնադրու-
թյունների ե ձեռնարկների պակասը, վոր խոչընդոտ
եր հանդիսանում, աստիճանաբար վերացվում ե, հրա-
տարակելով նրանց թուրքերեն լեզվով: Աղբրեջանի
կարմիր զորամասերի լավագուշտ բնորոշումը տվել ե
Ֆրունզեն հետևյալ խոսքերով. «Աղբրեջանի զի-
նային հանձնառւելի յե, մենք տեսանք մարտիկի
անոյնհերթությունն ե տոկունությունը:

Այս բնորոշումը տրված է 1923 թվին, այսինքն
այն ժամանակ, յերբ Ղզվիլիյան հաղթահարել էր մի-
միայն սկզբնական հիմնական դժվարությունները իր
շինարարություն ճանապարհի վրա:

47

ԿԱՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՍԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐ-
ՊՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայաստանի Կոմմունիստական Լուսակցությունը զորեղ ընդհատակյա աշխատությունն էր վարում կազմակերպելու համար հեղափոխական ուժեր դաշնակներին տապալելու համար: Յերկրի մեջ անդադար խորացող քայքայումը աշխատավորների աչքերը բացում էր հանցավոր կառավարության գիշատիչ ձեռքերի վրա և ավելացնում էր Կոմմունիստական Լուսակցության կողմնակիցների թիվը:

48

մաղրությունը թույլ էր: Դեկտեմբերի սկզբին ամ-
բողջ Հայաստանը դարձավ Խորհրդային յերկիր:
Հայաստանում կառուցվեցին ԽՍՀՄ-ի Կոմկուլտ-
կուրսի և ԿոմՍոլի Կենտրոնները: Կոմկուլտի Կենտրոնը
հիմնադրվեց 1920 թ. օգոստոսի 1-ին, ԿոմՍոլի Կենտրոնը
հիմնադրվեց 1920 թ. օգոստոսի 1-ին:

Հայաստանում կազմակերպված Խորհրդային իշխանությունը սկսեց բուժել այն ծանր վերքերը, վոր ժառանգություն եր մնացել դաշնակներից: Առաջին հերթին նա խաղաղ հարաբերություն հաստատեց Տաճկաստանի հետ: Ի հարկե, Աղլըբեջանի հետ ել թըշնամության առիթները վերացան:

Հայաստանը ուժասպառ է, այնտեղ սոֆի և իշխում: XI-րդ բանակը, ինքը վոչ բավականաչափ մատակարարված, տեսնելով իր տանջվող յեղբայրների ծանր վիճակը, յեղբայրական նվեր և մատուցում իր ունեցածից 50 վագոն ալյուր: Սակայն պետք էր անցկացնել այդ նվերը մենշևիկյան վրաստանի վրայով, վորովհետև Աղբբեջանը Հայաստանի հետ անմիջական յերկաթուղային կապ չուներ: Մենշևիկները զանազան պատրվալներով մերժում են թույլ տալ անցկացնել իրենց յերկրով Հայաստանի սովատանջ բանվորների և գյուղացիների համար հացով բեռնած վագոնները: Երանք շահագորդված յեն ցուցադրելու, վոր Հայաստանի յերիտասարդ Խորհրդային իշխանությունը չի կարողանում մաքառել սովի դեմ: Այն ժամանակ XI-րդ բանակի հրամանատարությունը վճռում է կանգ չառնել դժվարությունների առաջ և սայլերով հաց փոխադրել Հայաստան: Բանակը իր վճիռը ի կատար է ածում: Ջյունի հաստ շերտով պատած ճանապարհներով սայլերով հաց և հասցնում Հայաստան: Այդպիսով, մենշևիկների զգվելի մտադրությունը չի իրագործվում և XI-րդ բանակը կրկին անգամ ցու-

ցաղրում է իր յեղբայրական զգացմունքները դեպի
Հայաստանի աշխատավորութունը:

Խորհրդային իշխանության հաստատվելուց անմիջապես հետո, Հայաստանի Կոմկուսը սկսում է յեռանդուն աշխատանք տանել Կարմիր բանակ կազմակերպելու համար։ Այդ շինարարության ղեկարու-թյունները գրեթե նույնն էին, ինչպես և Ազրբեջա-նում։ Սակայն ինչպես և Ազրբեջանում, այդ ղեկա-րությունները հաղթահարվեցին Կոմունիստական կուսակցության կամքով և տոկուն աշխատանքով։ Յեվ Հայաստանի տնտեսության աճման չափով ամբարանդվում էին և նրա ղինվորական մասերը, սեր-տորեն կապված Հայաստանի բանվորներին—գյուղացի-ներին ամբողջ մասսաների հետ։ Հարկավոր է նկատել, ընդհանուր առմամբ ղինվորական մասերը ի-վոր հայկական նորակազմ ղինվորական մասերը ի-րենց կազմակերպության հենց առաջին ամիսներին, հնարավորություն ունեին ցուցադրելու ղինվորական քաջություն և հեղափոխական կայունություն։

1921 թվի փետրվարի 18-ին, յերբ բանակի զըւ-
խավոր ույժերը զբաղված էյին մենշէիկյան Վըրա-
տանի դեմ կռիւիւով, դաշնակները պատտամբություն
կազմակերպեցին և կարճ ժամանակով տիրացան Յե-
րևանին և Հայաստանի մի մասին, հուսալով շարու-
նակել իրենց արկածախնդրությունները, վոր այնքան
թանգ էյին նստել աշխատավոր ժողովրդին: Բանակի
նորակազմ հայկական մասերը սկզբում շատ դժվար
պայմաններում պաշտպանվում էյին հարձակւող դաշ-
նակներէց և 45 ուր, բանակի զլիւսավոր ույժերից կըտը-
ված, կռիւներ էյին մղում պաշտպանելով յերկրի այն
մասը, վոր մնացել էր Խորհրդային իշխանության

ձեռքին: Վոչ սովը, վոչ սառնամանիքը և վոչ հրազե-
նի պակասը չտատանեցին կոփողների հեղափոխական
վոգեին: Հետագայում այդ զորամասերը XI-րդ բանա-
լի վերահաս ուլթերի հետ միասին մաքրեցին Հայաս-
տանը դաշնակցական ավազակախմբերից և մասնավո-
րապես դուրս քշեցին նրանց Ձանգեղուրից: Այդ
կռվի մեջ դարբնվեց հայկական կարմիր մասերի կուռ
կորիզը:

ԲԱՆԱԿԸ ՈԳՆՈՒՄ Ե ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՆԵՐԻՆ
ՄԵՆՇԵՎԻԿՆԵՐԻՆ ՎՐՆԴԵԼՈՒ

բանվոր դասակարգի ղափահանները—լրովին արդարաց-
րեն։ Շաղակրատելով դեմոկրատիայի և սոցիալիզմի
մասին, նրանք իրենք քաղաքականությամբ, յերկի
նեւսում ուժեղացրին բուրժուազիայի գրությունը, իսկ
աւտաքին քաղաքականության մեջ նրանք յեղան հա-
մաշխարհային իսկական լաքեյները, ծագայելով այն
տիրողը, վորը տվյալ բոպէյին ուժեղ եր։ Դրա համար
տիրողի փաստացի տերերը, սկզբում գերմա-
նացիք էյին, իսկ հետո անգլիացիք։ Այդ պետու-
թյունների ներկայացուցիչները վրաստանում իրենց
զգում էյին ինչպես պարտաված յերկրում և մենշեի-
կյան կռավարության հետ խոսում էյին այն տերե-
րի նման, վորոնք անհնազանդություն չէյին սիրում։
Անգլիական հրամանատարության ամեն մի հրաման՝
նույնիսկ ամենաստորացուցիչը անկախ պետության հա-
մար՝ ինչպես իրենք մենշեիկներն էյին անվանում
վրաստանը—լուռ ու մունջ կատարում էյին մենշեիկ-
ները։ Վրաստանի բնական հարստությունները թա-
նում էր Անդրկովկասյան հանրապետություններից
տերազմական գործողություններ վարելու համար և
մենշեիկյան կռավարությունը հաճությոյով ընդունում
էր փախտական սպիտակ զավաղեականներին և նը-
րանց զենք եր մատակարարում։ Մասնավորապես մեն-
շեիկյան վրաստանից եր գնում զենքը Դաղստանի
հակահեղափոխականներին, նույն վրաստանից էյին
կազմակերպիչները։ Անգ-
լիայի հրամանով մենշեիկներն իրենց յերկրով ձամփա-
տվին Դենեիկների սպիտակ ալաղականութեբի մնացորդ-

ներին, վորոնք հետագայում գնացին Վրանգելին հե-
նելու: Թնդանոթները վորոտով և գնդացիներին ճար-
ճատյունով եյին պատասխանում մենշևիկները ոսերի,
աբխազները և աջարցիները ամենաորինական պահանջ-
ներին՝ նրանց ինքնավարություն տալու մասին: Մին-
չև այժմ ել Հարավային Ոսեթիան՝ վորի գյուղերը բը-
նաջնջվել են մենշևիկների հրետանիով՝ դեռ չի բու-
ժել իր վերքերը: Բացի կանոնավոր զորքից, մենշևիկ-
ները ստեղծեցին սեփական կուսակցական ժողովրդա-
կան զվարդիան, վորն անողոք եր դեպի աշխատա-
վորները և վայրագաբար ճնշում եր ապստամբներին
ու հետապնդում եր կոմունիստներին:

վերջին ամիսները նշանակալից յեղան կոմսուհիտաների
և անկուսակցական բանվորների դեմ գործադրված
վայրենի սպիտակ տերորով:

Յերկու որվա կոիմերից յետո, թշնամի ԳԼԵՍ
Սուրամի լեռնանցքից և բանակի մասերը գրավեցին

Բաթումը: Մենչեիկները՝ կողոպտած հարստությունն առած՝ անգլիական շոգենապետով փախան հոստանդե-նոպոլիս: Մենչեիկյան կառավարություն այդ դավա-ճանական գործը այնպիսի տպավորություն գործեց ժողովրդական բանակի Բաթումում գտնված մասերի վրա, լուր նրանք ճանաչեցին Խորհրդային կառավա-րության իշխանությունը և սկսեցին կատարել նրա հրամանները: 21 թվի մարտի 19-ին Հեղափոխական հոմիտեյի իշխանությունը արդեն տարածված եր ամ-բողջ Վրաստանի վրա:

ԿՍՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԻ ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՄԱՍԵՐԻ ԿԱԶՄԱ-
ԿԵՐՊՈՒՄԸ

Խորհրդային Վրաստանի ղինված ույժի կազմա-
կերպումը սկսվեց ընկեր Լենինի ուղղակի ցուցմուն-

քի համաձայն: 1921 թվի մարտի 3-ին, ընկ. Լենինը ուղիղ գծով Վրաստանի կոմունիստներին մի շարք ցուցմունքներ և տալիս նրանց ապագա գործունեության մասին՝ կատարված Խորհրդային հեղաշրջումից հետո: Սրանց թվում առաջին հերթին հետևելով՝ «Անհրաժեշտ և շուտապիտ զինել բանվորներին և ամենաչափով գյուղացիներին վրացական Կարմիր Բանակ կազմելու նպատակով»: Մի քիչ յետ ընկ. Լենինը գրում է ընկ. Որջոնիկիձեին. «Բացարձակորեն անհրաժեշտ է, վոր Վրաստանի Խորհուրդների համագումարը վորոշում կայացնի վրացական Կարմիր Բանակի ուժեղացման մասին»: «Այս կարգադրությունը չըկատարելու դեպքում Ձեզ կուսակցությունից կըհեռացնենք հաշվի չառնելով վոչ մի պատճառաբանություն»: Մարտի 11-ին Վրաստանի Հեղկոմը գեկրետ է հրատարակում վրացական Կարմիր Բանակի կազմակերպման մասին: Այդ գեկրետը միաժամանակ ցրում է հին բանակը և ժողովրդական զվարգիւն:

Վերաստանի Կոմմունիստական Կուսակցության
2-րդ ջանք է թափել հանրապետությունում և Հայաստա-
նում կազմակերպելու վրա: Աղբյուրներում և Հայաստա-
նում ղեկավորական շինարարությունը խո-
չընդոտները զգալի չափով տեղի ունեին և այնտեղ:
Բացի այդ, աչքի առաջ պետք է ունենալ, Վրաս-
տանում գտնվող բազմաթիվ սպաներին կարելի էր
ոգտագործել միայն մեծ զգուշությունով, վրոպհեա-
նրանց տրամադրությունները չեին համապատասխա-
նում ինտերդային իշխանություն խնդիրներին: Աղբյու-
րները 1922 թվին վրացական մասերը ստացան՝ ինտերդային
համապատասխան գասրնթացքներն անցած առաջին

հրամանատարները: Նույն 1922 թվին նորակազմ գործառնները առաջին գինական մկրտությունն ստացան, ճնշելով իշխանների և ազնվականների հակահեղափոկան ապստամբությունը, վոր կազմակերպել եր նա-ցիոնալ-դեմոկրատ բուրժուական կուսակցությունը Վը-րաստանի ամենահեռավոր և յետախնաց անկյունում՝ Սվանեթիայում: Այդ պրովոկացիան արմատախիլ ա-րին վրացական ղեկիկիայի մասերը: 1922 թվականի վերջերում սև հարյուրակային սպաների և կալվածա-տերերի մի խումբ ոգտագործեցին Խեսուրեթի շրջա-նում ավազակախմբերը՝ խաղաղ քաղաքացիների և տե-ղական Խորհրդային հիմնարկությունների վրա հար-ձակումներ կազմակերպելով: Վրացական զորամասերը մի քանի որում վոչնչացրին այդ ավազակախմբերը: Նույն բախտին արժանացան և Գուրիայի շրջանի ա-վազակախմբերը, վորտեղ նրանք սպանել եին մեր ըն-կերներ Ոբուլաձեին, Սանիկաձեին, Չուբինիշվիլուն և ուրիշներին: 1924 թվին անարգ արկածախնդրական ապստամբություն կազմակերպող մենշեվիկներին վրա-ցական զորամասերը խորտակիչ հարված տվին:

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿԱՐՄՐԱԴՐՈՇ ԲԱՆԱԿԸ:

ների, դաշնակիների և մուսավաթիստների հանցավոր ղեկավարութամբ թշնամիներ եին, մտան Խ. Ս. Հ. Մ. զինված ուժերի ընտանիքը և միահամուռ ջանքերով պաշտպանում եին բանվորների և գյուղացիների հանգիստն ու խաղաղ աշխատանքը մեծ Խորհրդային Միության հեռավոր հարավ-արևելյան ծայրագավառում։ Ազգային փոքրամասնությունները, վրոնց համար Անդրկովկասի բուրժուական կառավարությունների բանակները թշնամի ուժեր եին, այժմ Անդրկովկասի հիմնական ազգությունների հետ կողք կողքի բանակի շարքերում անցնում յեն անշուղթյամբ ռազմա-քաղաքական և մարտական ուսմունքի բովով։

1923 թվին Համառուսական Կինսրբոնական Գործադիր Կոմիտեն՝ Հյուսիսային Կովկասում Խորհրդային Իշխանություն հաստատելիս, բուրժուական կառավարությունների իշխանությունը տապալելիս, Անդրկովկասյան հանրապետությունների աշխատավորներին Գուլյգ տված յեղբայրական ոգնություն համար,— XI

բանակի մատուցած ծառայութեանը ի վարձատրութեան վորոշում ե տալ նրան Կարմիր Դրոշ, իսկ բանակը վերանվանել Կովկասյան Կարմրագրոշ Բանակ (Կ. Կ. Բ.): Այդ փառավոր անունով ել ապրում ե աշխատում ե մեր բանակը:

ԿԱՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆ ՈՒ ՂԵԿԱՎԱՐԸ

Մեր գրքոյկի սկզբում Բանվոր-Գյուղացիական Կարմիր Բանակը մենք անվանեցինք պրոլետարական զինատուրայի սուր:

Կովկասյան Կարմրագրոշ Բանակի վերը հիշված պատմութեանը ապացոյց ե այդ անվան ճշտութեանը:

Ո՞վ ե սրել այդ սուրը, ո՞վ ե ուղղել նրա խորտակիչ հարվածները թշնամիների դեմ, ո՞վ ե պատրաստում բանակը համաշխարհային խմբերիալիքմի դեմ առաջակցում մղվելիք կռվի համար:

Մենք արդեն տեսանք, վոր Կովկասյան Կարմրագրոշ Բանակ կազմակերպողն ու նրան հեղափոխական պայքարի համար վոգևորողը Կոմունիստական կուսակցութեանն ե: Այդ նա յեր ցույց տալիս Հյուսիսային Կովկասի բանվորներին, գյուղացիներին, կողակներին, թե ինչպեա պետք ե կռվել սպիտակ գվարդիականների դեմ խորհրդային իշխանութեան համար: Նա եր կենդանի ուժով ե հեղափոխական եներգիայով լցնում Կարմիր Աստրախանի համար կռվողներին, վորոնք յետ քշեցին քաղաքին մոտեցող բոլոր թշնամիներին: Նրա ճիգերով ե կամքով վերածնվեց XI բանակը:

Կովկասյան Կարմրագրոշ բանակի կազմակերպումն ու ռազմական աշխատանքը, ինչպեա տեսանք,

տեղի յե ունեցել Ադրբայջանի, Հայաստանի ե Վրաստանի Կոմունիստական կուսակցութեանների անմիջական ղեկավարութեամբ: Նրանք կարողացան աշողեցնել, վոր չափազանց դժվար պայմաններում դարբնվեցին ամուր ազգային զորամասեր, վորոնք պատվով տեղ յեն բռնել Բանվոր-Գյուղացիական Կարմիր բանակի հին ռազմական մասերի միաձույլ պողպատյա շարքերում:

Ինչպեա ե իրագործում Կոմունիստական կուսակցութեանը իր ղեկավարութեանը բանակում: Կարմիր Բանակի ամեն մի մասի գլխին խորհրդային կառավարութեանը կարգել ե մի հրամանատար, վոր անձամբ վարում ե հրամանատարութեանը, պատասխանատու հանդիսանալով խանութեան իշխանութեան առջ նրա գրութեան ռազմական պատրաստականութեան համար: Կարմիր Բանակի կազմակերպութեան ղեռ սկզբնական շրջանում հրամանատարի կողքին կարգվում եյին կոմիսսարներ՝ Կոմունիստական կուսակցութեան լավագույն ներկայացուցիչներէր: Նրանք վոչ միայն կուսակցական ե քաղաքական աշխատութեան ղեկավարն եյին, այլ ե հրամանատարի գործողութեանների վերահսկիչ: Այդ անհրաժեշտ եր այն ժամանակ, յերը խորհրդային իշխանութեանը դեռ չունեիր սեփական հրամանատարների կազմ բանվորներից ե գյուղացիներից, ինչպեա այդ տեղի ունեցավ հետագայում, յերը հին զինվորական մասնագետների թվից դեռ զուրս չեյին եկել բոլորովին հուսալի ուժեր, պատրաստ կռվելու մինչե վերջը խորհրդային իշխանութեան համար: Այժմ կոմիսսարները զորամասերում խորհրդային իշխանութեան ե Կոմունիստական

ԿԱՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆ ՈՒ ՂԵԿԱՎԱՐԸ

Կովկասյան Կարմրագիրոջ բանակի կազմակերպումն ու ռազմական աշխատանքը, Ֆինչպես տեսանք,

Հարքերում:

Ի՞նչպես ե իրագործում կոմունիստական կու-
սակցությունը իր ղեկավարությունը բանալում: Կար-
միր Բանակի ամեն մի մասի գլխին Խորհրդային կա-
ռավարությունը կարգել ե մի հրամանատար, վոր
անձամբ վարում ե հրամանատարությունը, պատաս-
խանատու հանդիսանալով Խորհրդային իշխանության
առաջ նրա դրության ռազմական պատրաստականու-
թյան համար: Կարմիր Բանակի կազմակերպության
դեռ սկզբնական շրջանում հրամանատարի կողքին
կարգվում էին կոմիսսարներ՝ կոմունիստական կու-
սակցության լավագույն ներկայացուցիչներից: Նրանք
վոչ միայն կուսակցական ե քաղաքական աշխատու-
թյան ղեկավարն էին, այլ ե հրամանատարի գործու-
ղությունների վերահսկիչ: Այդ անհրաժեշտ եր այն
ժամանակ, յերբ Խորհրդային իշխանությունը դեռ
չունէր սեփական հրամանատարների կազմ բանվոր-
ներից ե գյուղացիներից, ինչպես այդ տեղի ունեցավ
հետագայում, յերբ հին զինվորավորին հուսալի ույ-
թվից դեռ չուրս չէին եկել բոլորովին հուսալի ույ-
ժեր, պատրաստ կռիւլու մինչև վերջը Խորհրդային իշ-
խանության համար: Այժմ կոմիսսարները գործառնե-
րում Խորհրդային իշխանության ե կոմունիստական

կուսակցութեան ներկայացուցիչը հանդիսանալով, հրամանատարի հետ հավասարապես պատասխանատու լինելով զորամասի դրութեան մասին, միաժամանակ, գլխավորապես, պարտավոր չին ղեկավարելու բոլոր կուսակցական, կոմյերիտական և քաղաքա-լուսավորական աշխատութեանները, վորոնց հետեանքով և դարձնւում է կարմիր Բանակի մարտիկներին հեղափոխական գիտակցութեամբ: Զորամասերի բաժանմունքներում կան քաղաքական ղեկավարներ (քաղղեկ), վորոնք վարում են ին կարմիր բանակայինների քաղաքական կրթութեան և ուսուցման գործը: Նրանք պատասխանատու չեն քաղաքա-լուսավորական աշխատանքի համար բաժանմունքներում:

Ամեն մի առանձին միավորում (վաշտ, մարտկոց, եսկադրոն, հիմնարկ) գոյութեւն ունեցող կուսակցական և քաղլուս աշխատանք տարւում է կոմիտսարի ընդհանուր ղեկավարութեամբ: Կուսակցական բջիջները հանդիսանում են կոմիտսարների և քաղաքական ղեկավարների հիմնական հենակետը նրանց աշխատութեան ընթացքում և հրամանատարի կամ պետի մերձավոր ոգնականները: Նրանք կազմակերպում են ին զոնբաց նիստեր, վորոնց ներկա են ին գտնւում անկուսակցական կարմիր բանակայինները: Այդ նիստերին քննութեան են առնւում թորհրդային Միութեան, առանձին թորհրդային հանրապետութեան, կամ նրա վորէ է առանձին շրջանի քաղաքական և տնտեսական կյանքի բոլոր կարեւորագույն հարցերը: Բջիջի անդամները քննում են ին զորամասում կատարւող քաղաքական և լուսավորական աշխատանքի դրութեան հարցերը և նշում են ին զորամասը ամրապնդելու

նպատակով կուսակցութեան անդամների անելիքները: Բջիջներում քննութեան են առնւում միջադաշին քաղաքականութեան հիմնական հարցերը: Կարմիր բանակայինների լայն զանգվածները ներկա գլխավոր ժողովներին, յուրացնում են ին բոլոր տեսիլներով այդ ժողովներին, յուրացնում են ին հիմնական հարցերը և այդպիսով բարձրացնում են ին իրենց զարգացման աստիճանը և, իրենց վարքի մեջ հետեւելով կուսակցութեան անդամներին, ավելի ևս ամրապնդում են ին կարմիր Բանակի շարքերը: Կոմիտնիստները որինակելի կարմիր բանակայիններ պիտի հանդիսանան և ըստ մեծի մասին հանդիսանում են, վորոնց հետեւում են ֆաշիստ կարմիր բանակայինները: Բացի այդ, կուսակցութեան անդամները ռազմական աշխատանք են կատարում առանձին կարմիր բանակայինների հետ և նրանց խմբերի հետ, ամեն որ համբերութեամբ և անդուլ բացատրելով նրանց հետաքրքրող և հուզող հարցերը: Այդպիսի աշխատանք են կատարում և կուսակցութեան աջակցող խմբերը, վոր կազմակերպւում են կոմյերիտներից:

Հատկապես կազմակերպւած խմբերում ամեն որ յերկուական ժամ խմբավարները (հաճախ՝ ջոկատների հրամանատարները) քաղաքական պարապմունքներ են վարում: Այդ պարապմունքները տարւում են շարունակ, մինչև վոր կարմիր բանակայինը գտնւում է բանակում: Բոլոր հիմնական քաղաքական և տնտեսական հարցերը, վորոնց գիտութեամբ անհրաժեշտ է ամեն մի գիտակից քաղաքացու համար, մտնում են այդ պարապմունքների յերկամյա ծրագրի մեջ և քննութեան են առնւում զրույցների ընթացքում, վորտեղ կարմիր բանակայինը կատարյալ հնարավոր

բություն ունի ամենամանրագննին կերպով պարզել իր համար բոլոր մութ հարցերը: Բացի այդ՝ յերկուները, հանգստի ժամերին, լայնորեն ծավալվում է, այսպես անվանված, արտադարձական աշխատանքը: Ակումբում ներկայացուցներ են տրվում, բեմադրություններ, զեկուցումներ են տեղի ունենում, կինոպատկերներ են ցուցադրվում: Վաշտերում (մարտկոցներում, եակադրոններում) կազմակերպված յեն լենինյան անկյուններ, վորտեղ իրենց՝ կարմիր բանակայինների ուժերով կազմակերպվում են զրույցներ, զեկույցներ, առանձին խմբերում պարապմունքներ, իրանց՝ կարմիր բանակայիններին հետաքրքրող հարցերի շուրջը: Գնդերի գրադարանները և վաշտերի կոլեկտիվ բաժանորդագրությունը՝ գիրքը մոտեցնում են ընթերցող կարմիր բանակայիններին: Լրագրներ են բերել տրվում, վորոնք պահվում են լենինյան անկյուններում և բարձրաձայն կարդացվում են բոլոր կարմիր բանակայիններին կամ ամեն մեկը՝ նրանցից կարդում է առանձին: Հրատարակվում է բանակային լրագիր՝ «Կարմիր Բանակային» անունով («Красный Воин»), իսկ աղագյին գիվիդիաներում հրատարակվում են կարմիր բանակայինների մայրենի լեզուներով՝ (Կզըլ Ասկյար), Հայաստանում «Կարմիր Զինվոր», Վրաստանում «Ծիլիլի Արմիլի»: Բոլոր պատի, գիվիդիական և բանակային լրագրներում մասնակցում են իբրև թղթակիցներ հազարավոր կարմիր բանակայիններ—գինվորական թղթակիցներ: Քաղաքապամունքների ընթացքում կարմիր բանակայինների անգրագիտությունը վերացվում է: Քաղաքական լուսավորության աշխատանքների վերոհիշյալ բազմա-

թիվ տեսակները կիրառություն գեպքերում հիմնական դերը պատկանում է կուսակցական կազմակերպություն, վորը այդպիսով այստեղ էլ կատարյալ հնարավորություն ունի կուսակցության ազդեցությունը տարածել կարմիր բանակայինների լայն զագվածների վրա:

Զինկոմները, կուսակցական և կոմյերիտական կազմակերպությունները, քաղաքական ղեկավարների այս բոլոր աշխատանքները՝ կարմիր բանակայինների հանգստի ժամերին՝ նպատակ ունեն գործակցել հրամանատաների աշխատանքներին՝ կարմիր բանակայինների ռազմական պատրաստության գործում, պատերազմի նրանց վորպոս Բանվոր-գյուղացիական Բաժանակի գինվորներ: Ջարգացած, քաղաքականապես կըրթված կարմիր բանակայինը ավելի լավ է յուրացնում գինվորական գործի բոլոր հիմքերը, ռազմական գինվորական գործի բոլոր հիմքերը, ռազմական աշխատություններին, ավելի լավ յուրացնում այն յերկաթյա հեղափոխական դիսցիպլինան, վոր ամրացնում է Բ. Գ. Կ. Բ. շարքերը:

Զինվորական պարապմունքների, լայն քաղաքական-լուսավորական աշխատանքների և յերկաթյա հեղափոխական կարգապահության զուգորդությունը ամրապնդում է ռազմական տեսակետից Կարմիր Բանակը:

Այսպես է իրագործում կուսակցությունը իր ղեկավարությունը Կարմիր Բանակում:

Բոլոր կուսակցական և քաղաքական լուսավորական աշխատանքների ընդհանուր ղեկավարությունը գիվիդիայում իրագործում է գեվիդիայի Քաղաքական Բաժինը (Քաղգիվ), վորին գլխավորում է բաժնի պետը:

Դիվիզիայի քաղաքական բաժանմունքներին, իսկ
կարևորագույն հարցերում և զորաբաժինների զինկոմ-
ներին ղեկավարում է շրջանի Քաղաքական Վարչու-
թյունը (մեզ մոտ Կ. Կ. Բ.-ում՝ Բանակի Քաղաքա-
կան Վարչությունը՝ Կ. Կ. Բ. Ք. Վ.): Իսկ գերագույն
ղեկավարությունը պատկանում է Բ. Գ. Կ. Բ.-ի Քա-
ղաքական Վարչության՝ Կ. Ք. Վ., վոր Համամիութե-
նական Կոմունիստական Կուսակցության Կենտրոնա-
կան Կոմիտեյի Զինվորական Բաժինն և ներկայա-
նում:

Կ. Կ. Բ.-ը ամենաամուր թելերով կապված է Խոր-
հրդային Միության ազգաբնակչության և մասնավո-
րապես Անդրկովկասի հանրապետությունների բան-
վորների և գյուղացիների հետ: Բանվորական կազմա-
կերպությունները շփություն են վերցնում Կ. Կ. Բ.-ի
առանձին մասերի վրա, անձնական կապ են պահա-
նում կարմիր բանակայինների հետ և ոգնում են նը-
րանց կուլտուրական-լուսավորական աշխատանքնե-
րին: Զորամասերը իրանց շփական աշխատություն
են վարում առանձին գյուղերում, ժամանակ առ ժա-
մանակ ուղարկելով այնտեղ գործիչներ, յերբեմն խըր-
ձիթ ընթերցաններ, յերբեմն զեկուլցյներ և ներկայա-
ցումներ կազմակերպելու համար: Կարմիր բանակային-
ների հետ դաստիարակչական աշխատություն կատա-
րելու հետևանքով մանեովրները, վոր հին կարգերում
գյուղացիների համար կատարյալ աղետ եյին ներկա-

Յերկրային զորամասերը, վոր լայն ցանցով առաւելել են Ա. Խ. Ս. Ֆ. Հ. բոլոր շրջաններում, առավել ևս կապում են բանակը ազգաբնակչոյան հետ: Այնտեղ, ուր զորակոչի համար պատրաստուկներ կենտրոններ կան, ուր բնակչութիւն ունեն յերկրային զորամասերը, լայնորեն ծավալւում են զիովորական և քաղաքական աշխատանքները ազգաբնակչոյան մեջ: Յերկրային զորամասերի փոփոխական կազմը մեծ մասամբ սերտորեն կապված է լինում իր զորամասի հետ միայն ընդհանուր զորահավաքների ժամանակ, վրէժ միայն մի անգամ, մի ամսով, կոչվում է յերբ նա տարին մի անգամ, մի ամսով, կոչվում է ընդհանուր զորահավաքի, այլ և ֆաշայալ ժամանակ: Յերբեմն յերկրային զորամասերի կուլտուրական աշխատանքը այս կամ այն շրջանում լինում է միակ աշխատանքը, վոր կատարվում է այդտեղ լուսավորութեան գծով ժողովրդի համար:

Թե Վրբքան ե փոխվում կարմիր բանակայիններ
 րի ընդհանուր դեմքը բանակի շարքերում յերկու տա-
 րի մնալուց հետո, կարելի յե յեզրակացնել հետևյալ

թվական ավյալներից, վորոնցից կարելի յե հասկացողութիւն կազմել Կ. Կ. Բ.-ի համեմատաբար յերիտասարդ մասերի՝ նրա ազգային ղեկիղիւմների աշխատանքի մասին: 1902 թվականին ծնված կարմիր բանակայինների զորամասում յեղած ժամանակ, վրացական N հրաձանաձիգ ղեկիղիւմում անգրագետները $43,4\%$ էյին կազմում, ադրբեջանյան ղեկիղիւմում՝ $60,8\%$, հայկականում՝ $41,5\%$, իսկ յերկու տարի բանակում մնալուց հետո արձակուրդ գնալիս այդ թվերը իջել էյին վրացականում $0,2\%$, ադրբեջանականում՝ $2,6\%$, հայկականում՝ $1,2\%$: Յեվ դեռ այդ չնչին թվերի մեջ են այն անգրագետ մնացածները, վորոնք զանազան պատճառներով անընդունակ են գրագիտութիւնը յուրացնելու: Բանակից մեկնող՝ 1902 թվին ծնված՝ բոլոր կարմիր կանակայինների թվից, ամենագործոն մասնակցութիւն ունեյին արտադպրոցային աշխատանքների մեջ, այսինքն ղեկավարներ էյին հանդիսանում այս կամ այն տեսակի սկզբնական աշխատանքներում, ամբողջ կազմի 30% -ը: Հասարակական հիմնարկութիւնների (Մուլը, Ոսո-Ավիոքիմ, կորչի անգրագիտութիւնը ընկ.) զանազան ղեկավար աշխատանքներին մասնակցել են կարմիր բանակայինների 5-ից մինչև 20% : Ազգային ղեկիղիւմներից արձակվածների 11% -ը ղինթղթակիցներ են յեղել բանակում: 54% գրքերի մշտական ընթերցողներ են յեղել: Բացի այդ, առանց վորևե չափազանցութիւն կարելի յե ասել, վոր արձակված կարմիր բանակայինների ճշդ մեծամասնութիւնը բանակում լրագիր կարդալու պահանջ էյին ձեռք բերել, ցանկանալով տեղեկութիւն ունենալ յերկրի վրա տեղի ունեցող կարե-

վորադույն դեպքերի մասին: Բանակի նույն ազգային ղեկիղիւմներում 1700 հոգի վերջին ամսում անցել են հատուկ դասընթացներ, վորտեղ պատրաստում են կարմիր բանակայիններին գլուղի գործնական աշխատանքների համար զանազան բնագավառներում:

Խնքն ընտո ինքյան հասկանալի յե, վոր մեկնողներից ամեն մեկը հաստատորեն յուրացրել է ռազմական գիտելիքները, զենքը ձեռքին պայքարել գիտե աշխատավոր ժողովրդի թշնամիների դեմ:

Հասկանալի յե, որ կարմիր բանակայուհների կուտուրական և քաղաքական մակարդակը բարձրանալը ազդում է նրանց կուսակցական դրութիւն վրա: Բանակի կուսակցական կազմակերպութիւնը՝ կարմիր բանակայիններից գիտակից քաղաքացիներ դարձնելով՝ կատարյալ հնարավորութիւն ունի նրանց միջից ընտրութիւն անել Կոմյերիտութիւն համար: Դրա մասին վկայում յեն հետևյալ թվերը. վրացական N ղեկիղիւմ մտել յեն՝ Հ. Կ. Կ. (բ) անդամներ $0,4\%$, թեկնածուներ $0,7\%$, Կոմյերիտ անդամներ $8,8\%$ և անկուսակցականներ $90,1\%$: ադրբեջանյան ղեկիղիւմ՝ $0,5\%$ Հ. Կ. Կ. (բ) անդամներ, $0,3\%$ թեկնածուներ, 8% Լ. Կոմյերիտ անդամներ, $90,2\%$ անկուսակցականներ. հայկական ղեկիղիւմ՝ $0,6\%$ Հ. Կ. Կ. (բ) անդամներ, $1,2\%$ թեկնածուներ և $10,3\%$ Լ. Կոմյերիտ անդամներ, $87,9\%$ անկուսակցականներ: Մեկնողների կազմի մեջ մենք ունենք—վրացական N ղեկիղիւմ՝ $2,2\%$ Հ. Կ. Կ. (բ) անդամներ, $5,9\%$ թեկնածուներ, $13,3\%$ Լ. Կ. Յե. անդամներ և միայն $78,6\%$ անկուսակցականներ: Ադրբայջանյան ղեկիղիւմ— $4,4\%$ Հ. Կ. Կ. (բ) անդամներ, $18,2$ թեկնածուներ, 16%

Լ. Կ. Յե. անդամներ և $61,4\%$ անկուսակցականներ, հայկական դիվիզիայում՝ 20% Հ. Կ. Կ. (բ) անդամներ, 6% թեկնածուներ, 11% կոմյեբիտ անդամներ և 81% անկուսակցականներ: Այսպես Կարմիր Բանակը իր անդուլ աշխատանքի շնորհիվ կերպարանափոխում է կարմիր բանակայինների կուլտուրական մակարտակը և առաջ է քաշում նրանց կոմունիզմի համար պայքարողների առաջին շարքերը:

Հարկ կա արդյ՞ք ապացուցելու, վոր մեր ազգային հանրապետությունների համար նրանց գինված մասերը վոչ միայն պատվար են հանդիսանում և՛ Ս. Ն. Մ. թշնամիների դեմ, այլ և դարբնոց գիտակից քաղաքացի—ղեկավարների, վորոնց անհամբեր սպասում է և վորոնց այնքան կարոտ է մեր գյուղը:

Մենք կարճառոտ աչքի անցրինք մեր Կովկասյան Կարմիր Բանակի ռազմական ուղին, ինչպես Բանվոր-Գյուղացիական Կարմիր բանակի բաժանմունքներից մեկի ուղին: Այժմ մենք գիտենք, վոր բանակը միայն հաղթություններ ու պարտություններ չէ, վոր ունեցել է իր անցած յերկար ռազմական ճանապարհի վրա: Հազարավոր կոմիտեներ ընկել յեն, խորհուրդների Կարմիր դրոշակը պաշտպանելիս: Բանակը և Անգրկովկասի ամբողջ աշխատավոր ժողովուրդը պիտի հիշեն ընկածների պատգամը մեր յերջանկության, մեր ազատության համար և պիտի աշխատեն նմանվել նրանց ռազմական արիության մեջ, հեղափոխական ինքնուրույնության մեջ:

Կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությունը և՛ Ս. Ն. Մ. բանվոր ղասակարգը և գյուղացիությունը սոցիալիզմ են կառուցանում. Կոմունիստ-

տական կուսակցության ղեկավարությունը դարբնվում է բանվոր-գյուղացիական Կարմիր Բանակի զորությունը: Այդ ղեկավարությունը անպարտելի յե դարձնում խորհրդային Միության բանվորներին և գյուղացիներին: Եվ համաշխարհային կապիտալիզմի հետ գալիք ընդհարումներին՝ փոշի կըդտունան այն բոլոր ույժերը, վոր մինչև այժմ ճնշում յեն աշխատավորներին յերկրագնդի հինգ վեցերորդական մասի վրա:

Հավերժ հիշատակ ընկած հերոսներին:

Նրանց պատգամները կատարելով՝ ամրացնենք և՛ Ս. Ն. Մ. պաշտպանությունը:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0221630

40.504

20 կող.

1
2

ՀԱՅԱՍՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀԵՄՏԸ
Թիֆլիս, Ռուսթավելու պող. 24, հեռ. 22-80: